

Петро Кралюк

Таємний агент Микола Гоголь,

або

**Про що розповідає «Тарас
Бульба»**

Майстер та його інтерпретатори

Замість вступу

До найпопулярніших творів Миколи Гоголя, безперечно, належить повість «Тарас Бульба». Можна, звісно, дискутувати, чи є саме цей твір найкращим твором Майстра. Деякі відомі автори й літературні критики вказували на слабкі сторони повісті. Проте не можна сказати, що це суттєво вплинуло на «народну любов» до неї. Популярність творів має свої закони, за якими раціо часто відступає на задній план, а на першому місці опиняється емоційне сприйняття.

І на те нема ради!

Повість «Тарас Бульба» відразу стала культовим твором російської літератури. Такою лишається й до дня сьогоднішнього. Не менше значення вона мала і має для культури української. Можна говорити й про те, що «Тарас Бульба» став важливим «ферментом» формування модерного українського націоналізму. Повість перекладено майже всіма європейськими мовами, навіть албанською та фламандською. Особливою популярністю користувався й користується цей твір в Італії (частина життя письменника була пов'язана з цією країною). Окрім численних перекладів, тут за цим твором було знято кінофільм і опубліковано комікс. Існують також переклади «Тараса Бульби» арабською, китайською, корейською, перською та японською мовами. Є навіть переклад на їдиш — хоча поширеною є думка, ніби цей твір має антиєврейський характер.

Повість дістала сценічне втілення. На її основі написано лібрето опер та балетів. Уже на початках існування кінематографа, 1909 року, у царській Росії було знято фільм Олександра Дранкова «Тарас Бульба». Згодом з'явилися інші екранізації повісті — у Німеччині (1924), Франції (1936), Англії (1938), США (1962), Італії (1963), Чехії (1987). Серед цих екранізацій найвідомішою є американська. Як не дивно, але в Україні довгий час не було своєї кіноверсії «Тараса Бульби». Хоча ще в 1940–1941 рр., коли в Радянському Союзі відбулася реабілітація козацької тематики, Олександр Довженко підготував сценарій фільму

«Тарас Бульба». Правда, цей сценарій так і не дістав кінематографічного втілення. За часів президенства Віктора Ющенка багато говорилося про те, що в Україні невдовзі зафільмують свого «Тараса Бульбу». Але амбітний проект, що передбачав залучення світових зірок кіно, не був реалізований. Натомість 2009 року з'явився малобюджетний український телевізійний художній фільм «Дума про Тараса Бульбу» режисерів Петра Пінчука і Євгена Березняка. Знятий він був у стилі «поетичного кіно», а його творці ніби намагалися донести до глядача неповторний колорит козацької епохи. Фільм не став культурною подією в Україні й не викликав великого розголосу. Зате резонансним став фільм російського режисера Володимира Бортка «Тарас Бульба», котрий теж вийшов на екран 2009 року — до 200-літнього ювілею від дня народження Миколи Гоголя. Цей фільм мав помітну популярність і став найбільш прибутковою з екранізацій російської класики. Проте в Україні його зустріли неоднозначно. З'явилося чимало критичних відгуків на нього. А в грудні 2014 року Державне агентство України з питань кіно відмовило фільму в прокатному посвідченні за викривлення історичних подій, фальсифікацію і дискредитацію української національної ідеї та загальну антиукраїнську спрямованість.

Але повернімося до повісті. Перша її редакція з'явилася 1835 року. Опублікована вона була у збірнику «Миргород», викликавши позитивну реакцію російської літературної критики. Тоді в Петербурзі й Москві видавалася низка «товстих» літературних журналів, на які орієнтувалася читацька публіка. Рецензії в цих виданнях і визначали популярність літературних творів. Після виходу «Тараса Бульби» практично всі рецензії на цю повість у згаданих журналах були позитивні. І це — незважаючи на те, що вказані видання часто конкурували між собою і консенсус в оцінці літературних творів у них був радше винятком, ніж правилом! Високу оцінку повісті дав Олександр Пушкін, який у тогочасних російських літературних колах уважався чи не найбільшим літературним авторитетом. Він, говорячи про «Тараса Бульбу», порівнював Гоголя з Вальтером Скоттом; натоді твори останнього сприймалися як вершина історичної белетристики. Ще далі пішов Віссаріон Белінський, порівнявши «Тараса Бульбу» з епічними творами Гомера. У той час великою популярністю в Росії користувалася видана 1829 року «Іліада» в перекладі російською

мовою Миколи Гнедича (до речі, земляка Гоголя). Тому таке порівняння було цілком актуальне. Існує навіть думка, що Гоголь, пишучи другу редакцію повісті «Тарас Бульба», використовував «Іліаду». Зокрема дехто вважає, що опис бою козаків під Дубном написаний у гомерівському стилі.

Знаменита повість Гоголя за його життя була надрукована двічі: спершу — у згаданому збірнику «Миргород», а потім, 1842 року, у 2-му томі «Сочинений Николая Гоголя», де твір було подано вже переробленим і розширеним більш ніж удвічі. В останні роки Гоголь готував повість до третього перевидання. Але не дочекався. Пізніше твір неодноразово перевидавався в Росії.

Другу редакцію повісті зустріли ще доброзичливіше, ніж першу. Це можна зрозуміти: вона виявилася художньо витонченішою. У ній розлого описувалася романтична історія любові Андрія та польської панночки — історія, яка в першій редакції була позначена лише пунктирно. Набагато більше уваги автор приділив і батальним сценам, що трактувалися в дусі російського патріотизму.

Саме другий варіант повісті став «канонічним», попри те, що в нього були внесені правки, не узгоджені з Гоголем. Перевидання та переклади «Тараса Бульби» здебільшого базувалися саме на цьому, другому варіанті.

Завдяки патріотичному пафосу повісті вона широко використовувалася в Росії з виховною метою; твір став обов'язковою лектурою для вивчення в школах. Ця традиція зберігалася в радянських школах, триває вона й у школах сучасної Російської Федерації. У царській Росії повість «Тарас Бульба» навіть входила в «Походную библиотеку» для солдатського читання. Для цієї бібліотеки було зроблено спеціальне видання — невеличка 12-сторінкова книжечка, де викладався короткий зміст повісті й лише «патріотичний» уривок, у якому Тарас Бульба вбиває свого сина за зраду вітчизни, був надрукований повністю.

У царській Росії «Тарас Бульба» знайшов собі місце і в лубочній літературі. З'явилися скорочені й перероблені видання твору, розраховані на невибагливу публіку. Одним із них стала книжечка, видана 1899 року в Москві, під назвою «Тарас Бульба, або Зрада і смерть за прекрасну панну».

У сучасному російському пропагандистсько-«виховному» дискурсі «Тарас Бульба» посідає далеко не останнє місце. Яскравий приклад цього — згадуваний фільм Володимира Бортка, профінансований міністерством культури Російської Федерації. Екранізуючи «Бульбу», режисер ніби дотримується сюжету, не дозволяє собі суттєво відходити від нього. Щоправда, передає не стільки дух твору, скільки його «видимі» ідеологеми. Додаючи деякі епізоди та сюжетні лінії, яких у творі немає, Бортко хотів зміцнити ідейне звучання «Бульби».

Частково режисер посилює антитатарські й антитурецькі (загалом — антимусульманські) моменти повісті. Протягом фільму декілька разів демонструється кадр, де в Бахчисараї татари женуть полонених. Вмонтовано також епізод, у якому запорожці пишуть глузливого листа турецькому султанові. У принципі такі антимусульманські моменти ще можна зрозуміти. Адже сучасна Росія має чимало проблем з мусульманським світом.

Проте антимусульманські моменти — це дрібниці порівняно з моментами антипольськими й антикатолицькими. На початку фільму його творці додають епізод, де поляки-католики виганяють із костелу Остапа й Андрія та б'ють їх. Кров холоне, коли слуги Тараса, прийшовши на Січ, розповідають про звірства поляків і приносять замотану в килим його вбиту дружину. Такого у Гоголя й близько не було! Дещо домислено епізод страти козаків на варшавському ринку, при цьому спеціально акцентується увага на негуманності поляків.

Але найбільш інтригуючий вигляд має химерно розвинена авторами фільму сюжетна лінія стосунків Андрія та польської панночки, дочки воєводи. Тут уже маємо справжній «голлівуд». Андрійко, не дочекавшись весілля, рве одежину на бідній панночці й ледь не гвалтує її. Далі одягає лати й біло-червоний плащ (це кольори польського прапора) і йде битися з козаками. Його, як і належить, убиває Тарас, проказуючи ключову фразу: мовляв, що, синку, допомогли тобі ляхи? Проте наслідки Андрійкової любові дають про себе знати. Панночка вагітна, а бездушний воєвода змушує спостерігати її, як на варшавському ринку катують Андрійкового брата, Остапа. Панночка не витримує і йде звідти. Три дні вона не може розродитися. Повитуха, яка є католицькою черницею, не хоче їй допомогти. Нарешті панночка народжує хлопчика, після чого віддає Богові душу. Та й це не все. Воєвода, дивлячись на внука, витягує

шаблюку й хоче його розрубати. В останній момент щось його стримує. А в кінці фільму цей самий воєвода наказує спалити Тараса.

Окрім антипольських, у фільмі посилені моменти православні. Тарас Бульба не лише проголошує тост за «русскую православную веру» і мріє, щоб у світі не було інших вір, окрім цієї (так, до речі, у Гоголя!). Козаки Тараса старанно моляться, та й перед смертю не забувають перехреститися й пом'янути «святу Русь». У сцені, де показано обрання кошового отамана, з'являються, наче «Бог з машини», православні батюшки і «помазують» новообраного (чого-чого, а цього в повісті Гоголя немає).

Особливо цікаво показані в фільмі українські козаки. Це таке собі дике «русское товарищество». Вони, наприклад, розважаються тим, що кладуть комусь на голову яблуко й намагаються поцілити в нього з пістолета. Цих козаків постійно б'ють ляхи. Правда, запорожці помирають не просто так. Перед смертю мусять обов'язково сказати щось на кшталт «Хай святиться руська земля!». Спілкуються вони, звісно, російською мовою. Хоча поляки у фільмі говорять польською. Словом, дає нам зрозуміти Бортко: ніякої української мови немає, а українські козаки — це росіяни, які люблять православ'я, руську землю і царя-батюшку, бо чекають від нього порятунку. Думка про рятівну місію російського монарха чітко звучить у завершальному епізоді фільму.

Однак, окрім російської патріотичної (навіть шовіністичної) інтерпретації повісті «Тарас Бульба», існує традиція її проукраїнської інтерпретації. Чимало українців сприймали і сприймають Гоголя як «свого», а його «Тараса Бульбу» — як апологію «козацької слави». Таке бачення, наприклад, представив молодий Тарас Шевченко в своєму вірші «Гоголю»:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже — викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміятися та плакати.

У цьому вірші-присвяті Шевченко, ладний вбачати в Гоголі свого однодумця, зумисне акцентує увагу на епізоді вбивства Бульбою свого сина, трактуючи його як чин «За честь, славу, за братерство, / За волю Вкраїни».

У такій інтерпретації Шевченко не був самотній. Діячі української культури (і не лише вони) сприймали «Тараса Бульбу» як український патріотичний твір, що пробуджує українську ж національну свідомість. Приміром, Дмитро Яворницький писав у «Історії запорізьких козаків», що саме повість «Тарас Бульба» стала першим поштовхом, який

викликав у нього зацікавлення козацтвом. Мовляв, він, вивчаючи козацькі старожитності, «керувався виключно любов'ю (й нічим іншим) до запорізьких козаків, яка зародилася у нього ще з дуже раннього дитячого віку, коли його батько, “грамотій-самоук”, читав йому безсмертний твір Гоголя “Тарас Бульба” й змушував шестирічного хлопчину ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті».

Михайло Грушевський, видатний український історик і політик, один із лідерів українських визвольних змагань 1917–1920 рр., відзначав роль Гоголя в формуванні української національної свідомості: «...не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя (люди наших поколінь, певне, тямлять, скільки завдячали їм в розвої й усвідомленні своїх українських симпатій!), а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніяких причин викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості».

Високо цінував Гоголя й ідеолог українських націоналістів Дмитро Донцов, який писав:

«Ні один з повістярів, що писали українською, не відтворив так блискучо і з таким розмахом типи, а особливо дух старої козацької України, як Микола Гоголь. Мабуть тому, що модерні наші історичні повістярі цілковито втратили той дух, яким колись дихала Козацька Україна, а в Гоголі — як він сам писав — “ще гарцювала душа предків”».

Закономірно, що українські діячі намагалися «українізувати» «Тараса Бульбу». З'явилися українські переклади цього культового твору. Одним із перших був переклад Миколи Садовського. Можна ще згадати переклади Антона Хуторянина й Андрія Ніковського. Певний резонанс викликав переклад першої редакції твору, здійснений письменником Василем Шклярем у відверто проукраїнському дусі й опублікований 2003 року. Цей переклад навіть піддав критиці тодішній посол Російської Федерації в Україні Віктор Черномирдін, який заявляв, що Гоголь не міг такого написати. Отже, й сьогодні «Тарас Бульба» здатний стати каменем спотикання в житті політичному.

1890 року видатний український композитор Микола Лисенко написав оперу «Тарас Бульба» на лібрето Михайла Старицького.

Останній також створив за згаданою повістю п'єсу. Ці твори дістали в радянській Україні сценічне втілення й мали помітну популярність. «Бульбоманія» має в Україні різні вияви. Наприклад, є пам'ятники Тарасові Бульбі на острові Хортиця, що в Запоріжжі, та селі Келеберда Полтавської області. З 1991 по 1994 рр. в місті Дубно проводили рок-фестиваль під назвою «Тарас Бульба». 2002 року фестиваль відновили, і він проходить понині. А з 2007 року у Києві відбувається «ГОГОЛЬFEST» — щорічний мультидисциплінарний міжнародний фестиваль сучасного мистецтва.

Проте знаменита повість Гоголя мала й своїх критиків. Негативну оцінку дав твору Міхал Грабовський — до речі, симпатик України, один із представників «української школи» в польській літературі. Негативно твір оцінювали й інші польські літературознавці. Те саме можна сказати й про єврейських авторів, які вбачали в «Тарасові Бульбі» прояви антисемітизму.

В Україні теж знайшлися критики «Тараса Бульби», причому саме серед українських націоналістів. З 28 травня по 12 липня 1943 року в окупованому німцями Львові тривав зорганізований націоналістами «суд над Гоголем». Під час «суду» лунали звинувачення в тому, що «Тарас Бульба» є «образливим памфлетом на Україну», що його автор зовсім не геній, а «підлий ренегат», «павук, який висав кров зі своєї України для москалів», а вся його творчість — це відображення України в кривому дзеркалі. Попри всю курйозність цього епізоду, не можна сказати, що стався він на голому місці. Справді, «Тарас Бульба», як і деякі інші гоголівські твори, можуть мати антиукраїнське прочитання.

Нам видається, проблема в тому, що й апологети Гоголя, і критики сприймали його творчість однобічно. Це стосується й повісті «Тарас Бульба». Схоже, чимало творів письменника мають якнайменше два рівні змісту. Один рівень — поверховий, розрахований на широку публіку; власне, цей рівень здебільшого й сприймають критики. Однак поряд із цим існує рівень езотеричний, прихований, зорієнтований на «втаємничених».

Причому рівні ці, як правило, «різножанрові». Наприклад, більшість творів «Вечорів на хуторі біля Диканьки» сприймаються як веселі й гумористичні. Але це поверхове враження. Звертаючись до більш глибокого, прихованого рівня, ми бачимо, що в цих текстах

порушуються дуже серйозні питання. І ця серйозність ніби заперечує гумористичність «диканських» творів.

З «Тарасом Бульбою» маємо протилежну картину. На перший погляд, цей твір подається як героїчний епос. Проте в тексті закладено чимало моментів, які руйнують цю героїку, трактують її несерйозно. Тобто можемо говорити про прихований гумористичний, а то й сатиричний план повісті.

На цю складність гоголівських текстів дедалі більшу увагу звертають літературні критики. Приміром, американська дослідниця Едита Бояновська в своїй книжці «Микола Гоголь: між українським та російським націоналізмом» зазначає таке: «“Тарас Бульба” написаний у двох регістрах — промовистому офіційному тенорі, що прославляє козаків і російський націоналізм, і негармонійному мінорному ключі, що підважує, ставить під сумнів і ускладнює речі». І це справді так.

Автор у цій книжці спробує прочитати «Тараса Бульбу», звертаючи увагу на езотеричний рівень повісті. Перед нами постане інший «Бульба», який не вписується ні в російський, ні в український патріотичний дискурс і який не є ні антипольським, ні антиєврейським текстом. Радше це справді глибокий твір, який розкриває як ментальність українців, так і їхні взаємини з сусідами — поляками та євреями. Також цей твір є тонкою насмішкою над російськими ідеологічними стереотипами.

Пропонована читачеві розвідка не є «канонічним» науковим текстом. Це текст науково-популярний, розрахований на широку публіку. Тому тут, наприклад, не подаються посилання. Однак у кінці книги є список літератури, де зазначено використані автором тексти. Тому в разі бажання науковці можуть звірити подані цитати.

Ще однією специфікою пропонованого твору є те, що цитати з обох редакцій «Тараса Бульби», 1835 та 1842 рр., а також з інших цитованих творів подаються в оригіналі. Автор виходив з того, що для сучасного українського читача російська мова є цілком зрозумілою. Окрім того, мова «Тараса Бульби» не є чисто російською мовою, незважаючи на те, що друга редакція зазнала певного редагування і не зовсім відображає «мовну позицію» Гоголя. Загалом мову класика, яка рясніла українізмами, можна було б назвати «малоросійською». Гоголь, як і правдиві малоросіяни, намагався писати по-російськи. Але в його мовний потік ненастанно проривалася українська стихія, тож мимоволі

відбувалася українізація мови. До того ж аби передати малоросійський колорит, Гоголь часто вдавався до українізмів.

Зрештою, оригінал є оригінал. І жоден переклад не зможе передати всієї автентики тексту.

Тексти і контексти

До «Тараса Бульби» існувала вже значна «козацька література». Її початки сягають кінця XVI ст. Наприклад, одним з перших творів, де говорилося про українських козаків і давався їхній опис, була латиномовна поема «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда. Козацька тематика посідала помітне місце у творчості польськомовного автора Мартина Пашковського. Одним із перших українських літературних творів, де оспівувалося козацтво, стали «Жалісні вірші на погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного». Говорилося про козацтво в польських хроніках кінця XVI — початку XVII ст., а також у творах західноєвропейських авторів. Хоча сумнівно, щоб Гоголь знав про всі ці твори й вони справляли на нього вплив. Виняток може становити хіба що «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, про який говоритимемо нижче.

Гоголь міг бути знайомий із козацькими літописами XVIII ст. Але якихось помітних впливів цих текстів у «Тарасові Бульбі» не відчувається. Натомість помітним є вплив творів фольклорного характеру. У гоголівські часи, значені впливом романтизму, «науковою модою» стало збирати фольклор. Гоголь знав про зібрані Михайлом Максимовичем українські народні пісні, видані 1834 року: адже з цим діячем він підтримував тісні стосунки. Також спілкувався Гоголь з Ізмаїлом Срезневським, який випустив збірник фольклорних матеріалів «Запорізька старовина» (1833). Крім того, з українським фольклором Гоголь міг ознайомитися в роки свого дитинства й юності. Він і сам записував деякі народні пісні. Тому фольклорний елемент у повісті, безперечно, є. Навіть трапляються тут переспівування окремих народних дум.

Працюючи над другою редакцією повісті, Гоголь, очевидно, використовував ще збірник Платона Лукашевича «Малоросійські та червоноруські народні думи й пісні» (1836). Звідси він міг узяти зокрема «Думу про Самійла Кішку», яку використав в описі діянь Самійла Шила. Можливо, звідси було взято й «Думу про Івася Коновченка», ремінісценції якої проглядаються у другій редакції.

До цієї лектури фольклорного характеру наближався і збірник Миколи Маркевича «Українські мелодії» (1831), що базувався на детальному вивченні фольклорних та історичних джерел. Можливо, звідти Гоголь почерпнув опис степу, в якому він сам, наскільки можемо судити, не бував. Не виключено, що з цього збірника письменник запозичив і опис страти козаків. Принаймні простежуються деякі паралелі між описами страт Остапа в «Тарасі Бульбі» та Наливайка в «Українських мелодіях».

На Гоголя мала б, здається, справити вплив сучасна йому «козацька література». Принаймні знав він і відому поему «Мазепа» (1819) Джорджа Байрона, і пушкінську «відповідь» на неї — поему «Полтава» (1828). Проте ці твори загалом видаються далекими від «Тараса Бульби».

Козацька проблематика була представлена як у літературі російській, так і в літературі польській. До неї звертався Кондратій Рилєєв. При цьому він, як і Пушкін, апелював до «Історії русів», даючи поетичну інтерпретацію окремим фрагментам цього твору. «Історію русів» широко використовував і Гоголь, працюючи над «Тарасом Бульбою».

Що ж до літератури польської, то в ній виникла так звана «українська школа», представники якої часто зверталися до козацької проблематики, інтерпретуючи її у пропольському дусі. Низку «козацьких» творів написав один із найяскравіших представників польського романтизму, одноліток Гоголя — Юліуш Словацький. Популярні твори на козацьку тематику належали Тимкові Падурі. Чи знав про ці твори Гоголь — велике питання. Проте достеменно відомо, що він, перебуваючи в Західній Європі, спілкувався з польськими емігрантами. І одним з його приятелів став саме представник «української школи» в польській літературі Юзеф Богдан Залеський. Збереглася єдина записка Гоголя українською мовою. Це якраз записка до Залеського, писана в лютому 1837 року:

«Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то сояшныця, не то завійныця (хай їй прыснится лысый дидько), та тепер, спасибо Богови, кажут начей-то пан зовсим здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі давав бы чернецького хліба усякій болизни и злыдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б

було, колы б и сам туды колы-небудь прымандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі».

Спілкувався Гоголь у Парижі також з Адамом Міцкевичем. Правда, прямі «польські сліди» у «Тарасові Бульбі» відшукати складно. Хоча в другій редакції повісті помітно зростає інтерес до польської проблематики.

На нашу думку, «Тарас Бульба» цілком вписується в контекст української модерної «козацької літератури» початку ХІХ ст. Навіть можна сказати, що цей твір синтезує цю літературу.

На початковій стадії ця література мала гумористичний чи навіть іронічний характер. І це можна зрозуміти. Адже процеси, що відбулися в кінці ХVІІІ ст., — ліквідація Слобожанщини та Гетьманщини, інкорпорація їхніх територій до складу Російської імперії, трансформація козацької старшини в російське дворянство — зробили козацтво «несерйозним» явищем. Малоросійське дворянство (а саме до нього належав Гоголь і його предки) почало сприймати козацтво як анахронізм. Важливою справою для малоросійської шляхти стала інкорпорація в систему Російської імперії — і тут козацтво з його колишньою «славою» могло стати на заваді. Перед очима Гоголя був приклад такої успішної інкорпорації: його родич по материнській лінії, Дмитро Трощинський, походив із козацького старшинського роду, але зробив блискучу кар'єру при петербурзькому дворі й отримав величезні володіння на теренах України. Трощинський був покровителем батька Гоголя — Василя. Останній навіть ставив свої вистави у двірському театрі Трощинського.

Автори, що походили з малоросійського дворянства, нерідко вдавалися до висміювання козацтва. «Типовий» козак у їхніх творах поставав як п'яничка, недалеко й безладна людина, неосвічений провінціал. Такими здебільшого зображені козаки-троянці у перших трьох частинах відомої поеми «Енеїда» Івана Котляревського. Вони ведуть безтурботне життя, постійно пиячать. Життя для них — таке собі «свято в загулі». Котляревський, творчість якого Гоголь знав і навіть цитував у своїх творах, вустами Зевса негативно характеризує Запорізьку Січ як «місце покарання», куди він збирається відіслати непокірних богинь:

Або я лучшу кару знаю,
Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорізьку Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.

Подібні характеристики козацтва та Запорізької Січі зустрічаються й у «Тарасові Бульбі».

Правда, не можна сказати, що Котляревський в «Енеїді» характеризує козацтво виключно в негативному плані. Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. письменникові випало воювати разом з козаками проти турків, і, схоже, він дістав позитивне враження від козацьких бойових навичок. У четвертій частині «Енеїди», написаній уже після того, як Котляревський пішов у відставку, читаємо таке:

Було тут військо волонтирі,
То всяка юрбиця людей,
Мов запорожці-чуприндірі,
Що їх не втне і Асмодей.
Воно так, бачиш, і негарне,
Як кажуть то — не регулярне,
Та до війни самий злий гад:
Чи вкрасти що, «язик» достати,
Кого живцем чи обідрати,
Ні сто не вдержить їх гармат.

Похвала нерегулярному війську в «Енеїді» йде якраз після слів, де Котляревський проспівав оду козацьким полкам Гетьманщини:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

У заключних частинах «Енеїди» зустрічаємо поєднання комізму та героїзму в зображенні української козащини. Приблизно таку саму амбівалентність маємо і в «Тарасі Бульбі».

Еволюція ставлення Котляревського до козащини, що простежується в «Енеїді», є водночас відображенням еволюції малоросійського дворянства. Інтегрувавшись у державну систему Російської імперії, його представники дивилися на «нецивілізоване» козацтво зверхньо. Але минав час, ілюзії щодо переваг імперської інтеграції танули. Конкуренція за владу в імперії виявилася надто сильною. Малоросійське дворянство поступово втрачає позиції й починає замикатися в собі. У його середовищі поширюються ідеї автономізму (до речі, існує версія, що згаданий Дмитро Трощинський, покровитель родини Гоголів, був таємним автономістом). Популярним стає звернення до козацької минувшини, передусім до історії Гетьманщини, її героїзація. Згодом ця тенденція дістане свій розвиток, зазнає трансформації і стане одним із центральних моментів у генезі новочасної української національної свідомості.

Микола Гоголь, як уже зазначалося, знав «Енеїду» Котляревського — про це свідчать «диканські» повісті. А Гоголів батько писав «смішні» п'єси українською мовою, де зображувалися реалії тогочасного українського сільського життя. Одна з таких п'єс дійшла до нас. Це — «Простакъ, или хитрость женщины, перехитренная солдатомъ».

Згадана п'єса — своєрідний зразок колоніальної літератури. Подібну п'єсу маємо і в Котляревського — «Москаль-чарівник». У згаданих комедіях українці зображені в гумористичному, а то й іронічному плані. Над ними підіймається солдат («москаль»), який,

фактично, представляє російську імперську цивілізацію. Це вже пізніше в Шевченка, у «Катерині», така постать стане антигероєм, і прозвучить крилата фраза: «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями...».

Але повернімося до «Простака...» Василя Гоголя. Від самого початку автор дає зрозуміти, що персонажі п'єси, яких він зображує гумористично й іронічно, є козаками чи нащадками козаків. Винятком є лише солдат. Ось як звучать перші слова комедії — монолог господаря дому Романа:

«Романъ, одинъ, поднимаясь со скамейки и представляя разслабленного. Врагъ ёго бѣтъка знае, здаётца, я ищѣ не дѣже й старій, а зовсімъ охрѣвъ, такъ що ні нігъ, ні рукъ не чѣю, ненѣче побітий. (Зѣваетъ). Кѣжуть люде, що менѣ баглаі напѣли... мѣже проклѣті й баглаі; тѣльки жъ я ужѣ дѣже давній — я ужѣ бувъ дебѣлимъ пѣрубкомъ, якъ нѣші козакі на Лѣнію въ похѣдъ ходіли. — Дѣй Бѣже цѣрство пѣну-сѣтнику; для мѣне дѣже панъ дѣбрій бувъ — всѣхъ козаківъ у похѣдъ вѣтурливъ, — а менѣ такъ упѣдѣбавъ, що остѣвивъ дѣма и повелѣвъ свѣні пѣсти, — отѣді-то мѣні рѣскішъ булѣ! Не знавъ я нѣякого дѣла; а тепѣрь и не здѣжаю, да трѣба робѣти, щѣбъ старѣ не лѣяла. (Сѣдѣтся). Спасѣбі Бѣгу, що зайшлѣ дѣсь, а тѣ бѣ ужѣ давнѣ дѣсі скрѣблѣ мѣркуву. (Зѣваетъ и чѣшетъ себѣ спѣну)».

Микола Гоголь продовжив батькову тенденцію: у його ранніх творах, які ввійшли до «Вечорів на хуторі біля Диканьки», теж часто зустрічаємо гумористичне й іронічне зображення козаків. Але на цьому ми детальніше зупинимося далі, коли розглядатимемо творчість письменника в контексті російського імперського дискурсу.

Багато ж малоросійських дворян пройшли еволюцію від зачарування імперією до своєрідного автономізму, який виявляв себе зокрема у зверненні до «козацької слави», в пропагуванні її. Одним із яскравих культурних явищ цієї еволюції стала «Історія русів».

Перша згадка про неї припадає на 1828 рік: саме тоді рукопис цього твору був знайдений у Стародубському повіті Чернігівської губернії, де існувала сильна традиція козацького літописання. «Історія...» поширювалася в рукописних копіях; Гоголь, працюючи над «Тарасом Бульбою», використовував одну з таких копій. 1846 року «Історію

русів» опублікував у Москві Осип Бодянський — в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а також окремою книгою. У першодруку був зазначений автор твору — вже натоді покійний єпископ Георгій Кониський. Правда, дуже швидко з'явилися сумніви щодо авторства цієї особи.

Донині питання авторства твору не є розв'язаним. Називалися різні імена ймовірних творців «Історії...»: Олександр Безбородько, Опанас Лобисевич, Василь Лукашевич, Опанас Маркович, Василь і Григорій Полетики, Микола Рєпнін, Василь і Олександр Ханенки, Архип Худорба, Андріан Чєпа, Михайло Маклашевський та інші. На підставі аналізу твору можемо констатувати хіба що таке: його автор жив у другій половині XVIII — на початку XIX ст., можливо, навчався в Києво-Могилянській академії, а також десь у Росії; служив у російській армії, воював із турками, добре знав південь України, Молдавію та Крим; жив на Чернігівщині. У книзі багато говориться про події на Стародубщині — північній частині Чернігівської губернії.

Автор зазначеного твору намагався дати широку картину історії українського народу, починаючи з найдавніших часів. Наприклад, в «Історії русів» використовується традиційна легенда, нібито слов'яни походять від «племені Афєта» й лише потім вони розділилися на різні народи. Серед цих народів були так звані козари. Мовляв, називали «Козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони вітчизни, якій служили у власній зброї, комплектуючись та переміняючись також своїми рідинами». Отже, «Історія русів» використовує поширену в козацькому літописанні хозарську теорію. Було намагання представити козаків, точніше козарів, войовничим людом. Вони розглядаються як соціальний стан, що виділився серед слов'ян, вправляючись у воєнному ремеслі. Виходило, що козари — це люди-рицарі, які обороняли вітчизну.

Автор твору подає свою версію виникнення назви «козаки» — він вважає, що відбулося перейменування козарів у козаків: «Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче Грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані Царем Грецьким Костянтином Мономахом з Козарів на Козаків, — і така назва назавжди вже у них залишилась». Тобто козаки є нащадками козарів, войовничим людом, що

виокремився серед слов'янського населення. Дещо подібне трактування козацтва зустрічаємо і в «Тарасові Бульбі»: тут козаки подаються як такі собі лицарі, що вийшли із слов'янського середовища.

Відповідно до історіософської концепції автора «Історії русів», Давньоруська держава — це держава русів-українців, Русь є їхньою питомою етнічною назвою. Автор «Тараса Бульби» теж широко використовує термін Русь, руська земля («русская земля»). Але якщо виходити з трактування «Історії русів», під впливом якої перебував Гоголь, то йдеться не про Росію (Великоросію), а передусім про Україну.

Русь (Україна), вважає автор «Історії русів», утратила свою самостійність через внутрішні чвари й татарські напади; думка загалом не нова для української ранньомодерної історіософії. Далі в «Історії...» говориться, що в результаті втрати самостійності Русь змушена була об'єднатися з Литвою та Польщею у федеративній державі заради оборони своїх земель від татарських ординців. Однак Польща почала порушувати вільності русинів-українців. Тому на оборону цих вільностей стало козацтво. Подальша ж історія Русі-України подається як історія козацтва. Саме цій історії приділено найбільше уваги. Відповідно, те, що було до неї, маргіналізувалося.

Автор навмисне акцентує: очільниками козаків, мовляв, були не простолюдини, а люди шляхетського стану; це — знову ж таки — думка, яка постійно фігурувала в козацьких творах ранньомодерного періоду. Окремо згадується князь Михайло (не Дмитро!) Вишневецький, який вважається першим чи одним із перших козацьких гетьманів. Підкреслюється: «Козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів, як-от: старшин генеральних, полкових і сотенних і земських урядників. І з якої б то речі або що то за правило, мимо такого числа чиновників обирати простих козаків? А коли се приписується повазі перед заслугами та гідністю, то зрозуміло, що офіцери, більше заслужені й гідні від простих воїнів, і дістали звання свої саме з тих причин; обминати ж їх на виборах Гетьманських означало б щось безглузде, що лише невдоволення, обурення та міжусобиці приносить». Нескладно за такою аргументацією завважити боротьбу малоросійського дворянства за «достойне місце» в Російській імперії. Для цього дворянства

важливо було довести своє аристократичне походження. Щоправда, в «Тарасі Бульбі» на «аристократизмі» козацтва автор не наголошує, проте читач розуміє, що козацькі очільники є людьми заможними, а в козацькому війську наявні відповідні чини. Сам же Тарас Бульба іменується полковником.

Однією з центральних фігур «Історії...» є Богдан Хмельницький, якого автор вважає досконалим політиком. В уста Хмельницького вкладаються вигадані патріотичні промови. Щось подібне зустрічаємо і в козацьких літописців — Григорія Граб'янки та Самійла Величка, з творами яких Гоголь міг ознайомитись. Ось як Хмельницький звертається до козаків-реєстровців, щоб вони перейшли на його бік: «Ми підняли зброю не заради користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх». Тобто автор вважає, що кожен народ наділений від Бога землею, власністю. І ці блага він має право боронити. Як і боронити свободу. Якщо виходити з контексту, то остання розуміється як право вільно розпоряджатися власністю.

Далі говориться, що руси-українці втратили свободу, опинилися в рабстві на своїй же землі. І сталося це з вини поляків, які є «непримиренними ворогами» русів.

«Пощо ж нам, браття, — читаємо в «Історії...», — бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невольництві ще й по власній землі своїй? Поляки, котрі озброїли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам, та й що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм?»

Загалом для цього твору, як і для інших козацьких літописів, характерною є відверта полонофобія. Наприклад, в іншому місці автор зневажливо говорить:

«Про Поляків же і казати нічого: увесь світ знає, що у них скільки Панів, скільки і Королів, а кожному з них догодити і саме пекло не потрапить».

Хмельницький в «Історії...», звертаючись до реєстрових козаків, говорить про славних предків русів. Вважає, що вони не були завойовані, а вільно об'єдналися з поляками й литовцями, надавши їм чималі послуги: «Предки наші, відомі всьому світові Слов'яни, Сармати і Руси, об'єднавшись з Литовцями і Поляками по добрій волі і заради обопільної оборони від чужоплемінних, прийшли до них з власною своєю природною землею, зі своїми містами і селами і своїми навіть законами і з усім для життя потрібним. Поляки нічого їм і нам не давали ні на жоден пенязь, а заслуги наші і предків наших, сподіяні Полякам в обороні і поширенні Королівства їхнього, відомі суть цілій Європі та Азії; та й самі Поляки хроніками очевидно теє доводять».

У творі спеціально акцентується увага на невдячності поляків. Вони не лише не оцінили заслуг козаків, але й почали їх гнобити. В «Історії...» читаємо:

«...пролита за них (тобто за поляків. — П. К.) кров наша і винищені на ратних полях тисячі і тьма воїнів наших нагороджуються од Поляків самим презирством, гвалтуванням і всіх родів тиранствами. І коли ви, о брати наші і друзі, коли не бачите приниження свого від Поляків і не чуєте ганебних титулів, наданих вам од них, себто титулів хлопа і Схизматика, то згадайте принаймні недавні жертви предків ваших і братії вашої, зраджених підступністю та запроданством і закатованих Поляками найнечуванішим варварством».

Далі маємо «міфологію страждань», розповіді про те, як козаки-українці страждали від рук поляків:

«Згадайте, кажу, спалених живцем в мідному бикові Гетьмана Наливайка, Полковника Лободу та інших; згадайте обдерті і відтяті голови Гетьмана Павлюги, Обозного Гремича та інших; згадайте, нарешті, Гетьмана Остряницю, Обозного Сурмила, Полковників Недригайла, Боюна і Риндича, котрих колесували і живим жили витягали, а премногих з ними старшин ваших живих же на палі наткнули та іншими найлютішими муками життя позбавили. Не

забувайте, братіє, і тих безневинних немовлят ваших, яких Поляки на гратах смажили та в казанах варили. Всі тії страсотерпці замучені за вітчизну свою, за свободу і віру батьків своїх, зневаженую і оплюгавлену Поляками в очах ваших. І тії мученики, що безневинно потерпіли, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї».

Певно, не треба пояснювати, що чимало вищенаведених «фактів», наприклад, страта Наливайка в мідному бику, інші жорстокі страти козацьких ватажків, є не що інше, як благочестиві вимисли, розраховані на емоційне сприйняття. Не оминув автор «Історії...» й оповідь про знущання поляків над малолітніми дітьми, яку свого часу поширив Граб'янка.

Вигадана промова Хмельницького перед реєстровцями стала сприйматися як своєрідна «ідеологія Хмельниччини». У ній обґрунтовувалася законність повстання, було вказано (хай і дуже загально) на його мету. Цікаво, що ця промова в «Історії русів» є співзвучною не лише з відповідними промовами у козацьких літописах. Подібні речі зустрічаємо і в «Тарасові Бульбі». Є тут і патріотичні промови Бульби до козаків, і звинувачення поляків у тих кривдах, які вони чинили козацтву. Зокрема звучать звинувачення у звірячих стратах українських гетьманів. Деякі з цих звинувачень у повісті є ніби повтором фрагментів «Історії русів».

Помітні в «Історії русів» також антитатарські й антитурецькі мотиви. Автор зі співчуттям говорить про морські походи козаків на турків. Певна увага приділена таким походам й у «Тарасові Бульбі».

В «Історії русів» прочитується намагання представити козаків як таких собі гуманістів, котрі нікому зла не чинили. Мовляв, шляхтичам, які мали маєтності на українських землях, «жодної кривди не вчинено, а лише за привласнення неправильним чином Малоросійських маєтків стягнена з них контрибуція грішми, кіньми, військовим спорядженням та хлібом, і все то вжито на військо. Також і Жидове, визнані народом у доброму поведженні і не вредними, а корисними у співжиттю, викупились ціною срібла та речами, для війська потрібними, і відпущені за границю без озлоблення». Такі твердження, м'яко кажучи, мало відповідають дійсності. Навіть козацькі літописці не дозволяли собі таких ідилічних інтерпретацій. Але авторові йшлося не

стільки про змалювання відносно об'єктивної картини, скільки про творення потрібного міфу. Що ж до «Тараса Бульби», то тут такої ідилії немає. Гоголь радше готовий зображувати козаків як дітей жорстокого віку, які, відповідно, не особливо церемоняться зі своїми ворогами, особливо поляками й євреями. Та все ж у «Тарасі Бульбі» маємо певне толерантне ставлення до єврейства. Це бачимо в історії своєрідної дружби між Тарасом Бульбою та євреєм Янкелем, яка, правда, ґрунтується на суто діловій основі. Не беремося однозначно стверджувати, що легенду про цю «дружбу» Гоголь створив саме під впливом «Історії русів», де йдеться про «гуманізм» козаків. Але... й таке може бути.

Загалом «Історія русів» має русофільський характер. Як, здавалося б, і «Тарас Бульба». Проте не все так однозначно. Автор «Історії русів», описуючи Переяславську Раду, з одного боку дає їй позитивну оцінку і трактує як акт визволення з польської неволі. Особливо його тішить те, що чини малоросійські були зрівняні із чинами московськими: «І цар... виявив при тому відверту вдячність свою до Малоросійських чинів і народу, зрівнявши їх особистими привілеями з боярами, дворянами і всіма ступенями Московськими, або Великоросійськими, чого в договорах не було пояснено, а вміщалося тее в пактах з Польщею і в привілеях Королівських, статтями затверджених, де кілька разів узаконено і потверджено, що поєднуємося, яко рівний з рівним і вільний з вільним». Тут маємо якраз спробу видати бажане за дійсне. Авторіві «Історії...» — як малоросійському дворянину — йшлося про те, аби представити акт приєднання України до Московії як акт «возз'єднання» «рівного з рівним» і, виходячи з цього, зрівняти малоросійське дворянство з дворянством великоросійським.

Але, з одного боку, Переяславську угоду автор «Історії...» сприймає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, оскільки від цього серйозно зміцніла Московія, перетворившись на могутню мілітарну силу. З цього приводу він пише таке: «Поєднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло майже всі двори Європейські. Система про рівновагу Держав почала вже тоді розвиватись. Царство Московське, хоча само по собі і не мало ще у сусідів важливого значення, яко зруйноване і понижене недавніми жахами самозванців і міжусобиць, одначе заздрість сусідів, які знали

простору розлогість поєднуваної з ним Малоросії та її велелюдство з таким хоробрим і мужнім воїнством, не залишилась без своїх дій». Тут теж маємо деяке перебільшення, спробу «набити ціну» Україні. Але можна погодитися, що Хмельниччина, Переяславська угода й подальші події суттєво вплинули на співвідношення геополітичних сил на Сході Європи.

Цікавим є ставлення автора «Історії русів» до Івана Мазепи. Він спеціально підкреслює таке: «Гетьман Мазепа був Поляком з фамілій Литовських». Ураховуючи антипольський характер твору, де поляки постають у негативному світлі — як затяті вороги українців, — така характеристика є негативною. З іншого боку, автор «Історії...» говорить, що Мазепа відзначався хоробрістю, заповзятістю й військовою вмідістю.

Автор, перебуваючи на позиціях лояльності до російської влади, не прагнув перетворити Мазепу на героя. Та, попри це, все ж відчувається певна симпатія до цього персонажа.

Гоголь, звісно, не зачіпав мазепинської теми. Для нього як для малоросіянина це було небезпечно. Тут можна було чекати звинувачень у сепаратизмі. Крім того, ця тема була вже достатньо обіграна в літературі. Щоправда, виникає питання: а чи не спробував Гоголь обіграти її в прихованій формі? Думаю, письменник, який цікавився українською старовиною, зокрема й особою Мазепи (свідченням цього є хоча б його незакінчена стаття «Роздуми Мазепи»), мав би знати про роман гетьмана й польської аристократки Анни Дольської, який став поштовхом для «зради» й переходу козацького очільника на бік шведів та поляків. До речі, роман Мазепи з Дольською розпочався якраз тоді, коли гетьман зі своїм військом перебував у Дубні. Чи не тому Дубно, а не якесь інше місто (вибір у Гоголя був широкий!) стає головним місцем дії в «Тарасові Бульбі»? І, зрештою, чи не є історія кохання й «зради» Андрія модифікованою історією Мазепи?

В «Історії русів» зумисне робиться акцент на звірствах росіян під час взяття гетьманської столиці Батурина. Автор емоційно малює сцени плундрування міста. Ось як це виглядає в тексті: «...Меншиков ударив на міщан беззбройних, що були в своїх домах і зовсім у задумах мазепиних участі не брали, вибивав усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят. Після цього пішло

грабування міста військовими, а їхні начальники та кати тим часом карали перев'язаних Сердюцьких старшин та цивільних урядників. Звичайна кара для них була живцем четвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали». Трагедія батуринаська завершилась «огнем і розтопленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено і обернено на попелище. Тіла побитих Християн та немовлят кинуто на вулицях і поза містом “і не бі погребаяй їх!”». Не виключено, маємо гіперболізацію страждань батуринців: адже автор «Історії...» не був свідком цих подій. Але такий емоційний опис руйнування Батурина свідчить про те, що автор негативно ставився до московитів.

Є в цьому творі й інші антиросійські акценти. Зокрема зустрічаємо їх у вигаданій промові гетьмана Павла Полуботка, який звертається до царя Петра I з таким запитанням: «Звідки ж походить, що Ти, о Государю, ставлячи себе понад законом, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше?». При цьому Полуботок (і, очевидно, цю позицію поділяє сам автор) наголошує, говорячи з Петром I, що завдяки українцям (русам) відбулося становлення Росії: «Народ наш, будучи одноплемінним і одновірним твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії». За це русам-українцям московити відплатили важким гнітом: «...стягнули на себе саму зневагу та лютість і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноювати все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату... Урядники Московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші».

Відтак, автор «Історії...», попри свою малоросійську лояльність, оцінює Московію негативно. Він дає тонку характеристику менталітету московської правлячої еліти. Вказує на її владолубство та пиху. Говорить також про непостійне правління царське і знищення

самих царів. Ця непостійність, на думку автора, зумовлюється відсутністю сталої релігії та добрих звичаїв. Усе це врешті-решт призводить до того, що війни з Московією є неминучими й нескінченними для всіх народів. І хай про ці речі не говориться прямо, але деякі фрагменти «Історії...» наштовхують саме на такі думки. Свідомо робив це автор чи підсвідомо — інше питання; але «Історію...» загалом можливо було трактувати в такому антиросійському дусі, що й робили деякі інтерпретатори. Цим згаданий твір відрізнявся від попередніх козацьких літописів, які в цілому стояли на проросійських позиціях, дозволяючи собі хіба що епізодичну критику московитів.

У «Тарасові Бульбі» Гоголь не дозволяв собі якихось антиросійських речей — адже твір мав пройти цензуру. Зрештою, не треба скидати з рахунку й самоцензуру письменника. Проте Гоголь вмів майстерно створювати відповідні контексти. У «Тарасові Бульбі» росіян взагалі не існує. А «росіянами» («русскими») є українські козаки. Це ніби узгоджується з концепцією «Історії русів», що справжніми русами (руськими) є українці.

Щодо критичності до росіян (великоросів, московитів), то вона простежується в інших творах Гоголя: петербурзьких повістях, «Ревізорі» й «Мертвих душах».

Загалом «Історія русів» була одним із важливих джерел «Тараса Бульби». Однак не можна вважати, що повість стала художньо-літературним переспівом цього нібито історичного твору. Гоголь використав лише деякі фрагменти та концептуальні моменти «Історії...». Користувався він й іншими джерелами. Могли серед них бути різноманітні історичні твори компілятивного характеру, як, наприклад, «Історія про козаків запорозьких...» Семена Мишецького, з якою Гоголь міг ознайомитися за рукописним списком. Звідси він міг узяти відомості про людей різних народностей і станів, які приходили на Запорізьку Січ, про майстрів, які там перебували, про безперервну веселість та пияцтво на Січі, про покарання козаків у цій «республіці». Можливо, з цього твору взято й назви куренів: Дядьківський, Незамайлевський, Татаровський, Переяславський, Тимошівський.

Ще одним джерелом, вплив якого достатньо помітний у повісті, був «Опис України» Гійома де Боплана. Якраз 1832 року надрукували російський переклад цього твору з відповідними коментарями. Отже,

ця лектура була в Росії доступною. Тому нічого дивного, що Гоголь звернувся до неї.

Французький шляхтич Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1673) з початку 1630-х до 1648 року перебував на службі в польських королів Сигізмунда III та Владислава IV. На теренах України він керував будівництвом фортець та оборонних споруд. Водночас склав детальну мапу України. Тривале перебування на українських землях дозволило Бопланові пізнати життя місцевого населення, зокрема козаків. 1648 року, не знайшовши спільної мови з новообраним королем Яном Казимиром, Боплан покинув службу в Речі Посполитій і подався до себе на батьківщину, у Францію, де й написав книгу «Опис України», видавши її 1651 року. Друге, доповнене її видання вийшло 1660 року.

Мапа України, створена Бопланом, була надрукована ще 1648 року. Саме завдяки цьому французькому дослідникові назва «Україна» утвердилася в картографічній практиці. Щоправда, згаданий термін уживався ним не як етнонім, а як поняття територіальне. Територію України Боплан трактує доволі широко, вона в нього здебільшого збігається з теренами сучасної української держави: передбачає він і Київщину, й Поділля, й Волинь, і Русь (Галичину), і Дике поле, а поряд із цим описує навіть Крим та частково польські землі. Боплан свідомий того, що на теренах України живуть різні народи — русини, поляки, татари, — але основну увагу в своєму «Описі...» приділяє козакам. Гоголь, як і Боплан, уживає термін «Україна». Правда, розглядає його в дещо вужчому плані — як регіон, що становить частину Русі й охоплює переважно Наддніпрянщину.

Від самого початку твору Боплан веде мову про заняття козаків, водночас описуючи їхні ментальні риси. Характеризує їх як відважних людей, звертаючи увагу на їхні ділові якості. Це, можливо, виглядає незвично, але для Боплана козаки — передусім умілі господарники: «Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо». Відзначається їхня розумність, вправність у ремеслах та водночас зорієнтованість на сільське життя: «...вони взагалі розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чий знання порівнянно із загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному,

головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям». Подібні характеристики ділових якостей козаків трапляються і в «Тарасі Бульбі», хоча важко говорити, що вони виступають на передньому плані.

Попри заняття ремеслами й сільським господарством, козаки — люди військові. На це й звертає велику увагу Боплан:

«Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними».

Така характеристика військових якостей козаків видається цілком об'єктивною. Справді, козаки вміли добре стріляти з рушниць і оборонятися в таборі під прикриттям возів. Непогано показували себе і в морських походах, коли на маневрених чайках несподівано чинили напади на турецькі кораблі й міста. Але доброї кінноти не мали.

Схожі характеристики бойових якостей козаків є й у «Тарасі Бульбі». У повісті мовиться, що козаки вміли в бою. Звертається увага на їхні морські походи, а також на використання возів під час бою. Про те, що кіннотники з козаків погані, Гоголь переважно мовчить. Хоча в повісті є один момент, де йдеться про перевагу кінного татарина над козаком: мовляв, козак татарина на коні не зможе догнати.

Відзначає Боплан енергійність і певну зовнішню «естетичність» козаків: «Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно». Отже, ця «естетичність» поєднується з «молодецтвом», яке супроводжується грабунками. Щось подібне зустрічаємо в «Тарасі Бульбі», коли описуються козаки, які перебувають на Січі.

Далі Боплан звертає увагу на риси радше негативні, ніж позитивні. Наприклад, говориться про лінощі козаків: «...вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити все потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо, їм доволі, коли є що їсти й пити». Ці лінощі поєднуються з безпробудним пияцтвом: «...я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали». Або ще таке: «Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день». Правда, відзначає Боплан, таке діється «...тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі».

Подібне трактування негативних рис козаків зустрічається і в «Тарасі Бульбі», де чимало говориться про їхнє лінивство, про те, що вони часто живуть з грабунку, що нагробоване легко можуть прогуляти. Говориться в повісті й про безпробудне козацьке пияцтво, особливо на Січі. У принципі, про ці негативні риси Гоголь міг довідатися й з інших джерел: про це говорилося в фольклорних творах, у «Енеїді» Котляревського, в «Конотопській відьмі» Григорія Квітки-Основ'яненка тощо. Але, схоже, Боплан підкріпив Гоголя в думці, що пияцтво й лінивство притаманні козакам.

Боплан трактує козаків як християн. Проте він, на відміну від деяких інших західних авторів, чітко розуміє, що християнство козаків різниться від християнства західного. Вказує він і на релігійний формалізм козаків, характеризуючи їхню релігійність так: «Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки впertі в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі».

Гоголь у «Тарасові Бульбі» теж, говорячи про релігійність козаків, вживає термін руська («русская») віра. У другій редакції повісті навіть

підкреслюється, що козаки за цю віру помирають. Натякає Гоголь і на релігійний формалізм козаків.

Загалом у Боплана, як і в «Тарасі Бульбі», простежується чимала амбівалентність у характеристиці українського козацтва. З одного боку, «вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства». Проте з іншого — «це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши».

Також Боплан говорить, що козаки «надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя».

І «саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них». Певно, цю ментальну рису Боплан теж трактував амбівалентно. Йому імпонувала схильність козаків до свободи, але сумнівно, щоб він був у захваті від козацьких бунтів. Тому, відзначивши цю рису, Боплан відразу ж говорить про підступність козаків.

У «Тарасі Бульбі» теж багато говориться про любов козаків до свободи і про те, що за свою свободу вони ладні воювати. Інша річ, що ця війна не завжди виглядає розумно. У другій редакції повісті є епізод, де робиться натяк на схильність козаків до «нерозумних» бунтів. Таким бунтом є організоване Тарасом Бульбою переобрання кошового отамана на Січі.

Хоча названа лектура, безперечно, мала велике значення при роботі Гоголя над повістю, на нього також впливали (й доволі сильно!) позатекстуальні, а саме політичні моменти. Передусім це стосується антипольської істерії, що панувала на той час у російському суспільстві, передусім у владних верхах. 1830 року вибухнуло польське Листопадове повстання. Російською владою та її адептами воно було оцінене як вияв невдячності з боку поляків. З'явилося чимало антипольських творів. Доклався до цієї тенденції й Пушкін, якого Гоголь високо цінував. Після Листопадового повстання Пушкін спеціально написав антипольські вірші «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина». В останньому були такі слова:

Скажете: скоро ль нам Варшава
Предпишет гордый свой закон?
Куда отвинем строй твердынь?
За Буг, до Ворсклы, до Лимана?
За кем останется Волынь?
За кем наследие Богдана?
Признав мятежные права,
От нас отторгнется ль Литва?
Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыню всех своих гробов?

У цих словах нескладно побачити «переживання» за українські землі — щоб, бува, «наследие Богдана» не відійшло від Росії й не дісталось польським бунтівникам. І це було одним із страхів імперської Росії. Як уже зазначалося, в «Історії русів» звучало розуміння того, що від'єднання українських земель від Речі Посполитої та приєднання їх до Росії помітно змінило геополітичну ситуацію в Європі та спричинилося до піднесення Росії. Відповідно, представники російської влади чудово розуміли: втрата «наследия Богдана» може мати для імперії плачевні наслідки.

Натомість польські повстанці всерйоз розраховували, що їх підтримають українці, в тому числі й українські козаки, яких царизм обмежив у правах. З цією метою поляки вдавалися до певних пропагандистських акцій. Приміром, одним із речників польсько-українського союзу був поет Тимко Падура — ймовірний автор відомої пісні «Гей, соколи...». Він писав вірші польською та паралельно українською мовами. У них, до речі, поет вдавався до козацької проблематики, наголошуючи на тому, що українські козаки часто були союзниками поляків. Падура навіть під виглядом простолюдина здійснив подорож на терени колишньої Гетьманщини, сподіваючись підняти нащадків козаків на повстання. Цього, правда, не сталося. Та й загалом український люд не підтримав польських повстанців. Проте царизм не виключав можливості того, що поляки й українці знайдуть спільну мову й піднімуться проти імперії. Були здійснені кроки, в тому числі й у сфері культурній, щоб не допустити такого союзу. Віталися антипольські твори, особливо такі, що розпалювали ворожнечу між

поляками й українцями. Повість «Тарас Бульба», здавалося б, повністю відповідала цим вимогам. Російська імперська влада всіляко пропагувала цей твір. І тому, незважаючи на його слабкі сторони (невідповідність історичним реаліям, помітна нелогічність сюжетних ліній, фальшивість — на межі карикатурності — багатьох сцен, схематизм у зображенні деяких персонажів), «Тарас Бульба» став бестселером.

Зачарований Імперією?

Біографія Миколи Гоголя добре відома. Народився він у селі Великі Сорочинці на Полтавщині, тобто на теренах колишньої Гетьманщини, у небагатій дворянській родині. Про родину варто сказати кілька слів: її історія допомагає зрозуміти чимало моментів біографії та творчості Гоголя. Загалом родовід письменника заплутаний. Відносно достовірні дані маємо щодо його найближчих предків.

Дід Гоголя по батьківській лінії, Опанас Дем'янович, походив із середовища православного духовенства. Його предки з початку XVIII ст. стали священицькою «династією» в селі Кононівка на Лубенщині. У той час звичним було, що посада священика передавалася від батька до сина. Опанас мав старшого брата Кирила, який і перейняв становище батька. Молодший же брат змушений був шукати несвященицького хліба. Він закінчив Києво-Могилянську академію і став військовим канцеляристом у Гетьманщині. Дослужився до чину секунд-майора, який давав йому право на дворянство.

Опанас починає іменуватися Гоголем-Яновським. Його предки (це видно з документів) мали прізвище Яновські. З чим пов'язана поява додаткового прізвища? У результаті інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії, а надто після введення тут загальноросійських установ, перед місцевою козацькою старшиною постало питання про доведення свого благородного походження для отримання дворянства. Це було не так просто. Чимало нащадків козацької старшини, щоб домогтися статусу дворянина, надавали фальшиві документи про свою приналежність до польської шляхти. На Правобережній Україні, яка залишалася у складі Речі Посполитої, з'явилося чимало «фабрик», які (зрозуміло, за непогані гроші) фальшували подібні документи. Не виключено, кмітливий канцелярист Опанас Яновський теж придбав собі відповідний документ. Він подав копію грамоти від 1674 року, виданої польським королем Яном Собеським полковникові Остапу (Євстафію) Гоголю, про надання тому села Вільхівці на Поділлі. Справді, король пожалував Остапові Гоголю це село за те, що той перейшов на його бік і здав Могилівську фортецю (нинішній Могилів-Подільський). Ян Собеський навіть призначив

Остапа Гоголя наказним гетьманом Правобережної України в 1675–1679 роках. На Поділлі є село Гоголі, звідки, можливо, й походив цей діяч.

Деякі дослідники вважають, що Опанасові Яновському не було сенсу добувати грамоту про шляхетське походження, оскільки він і так дослужився до чину, який автоматично наділяв його дворянством. Воно-то так. Але цей чин він дістав уже у зрілому віці. Жодної гарантії того, що колись він до нього дослужиться, не було. Коли ж розпочався процес надання козацькій старшині дворянських звань, треба було «ловити момент». Ось так і могла з'явитися копія грамоти короля Яна Собеського Остапові Гоголю. Грамота, безперечно, була автентичною. Але... немає ніяких доказів, що Остап Гоголь був предком Яновських. Немає також свідчень про пов'язаність цього священницького роду з Поділлям і зокрема з селом Гоголі. Зв'язок Гоголів і Яновських «доводиться» лише на підставі неясної родинної легенди.

Схоже, тут маємо справу з меркантильною містифікацією. Спритний канцелярист Опанас Яновський доточив до свого прізвища ще одне — Гоголь. Цей трюк дозволив йому із сина священника зробитися польським шляхтичем, предкам якого нібито пожалував село сам король Ян Собеський.

Канцелярист Опанас Яновський не лише зумів стати дворянином та зробити непогану кар'єру, але й одружився з представницею знатного старшинського роду — Тетяною Лизогуб. Олександр Оглоблин у своїй ґрунтовній розвідці «Предки Миколи Гоголя» писав таке: «Шлюб справді був незвичний — і досить нерівний. Опанас Дем'янович, що народився 1738 року, був значно старший за свою дружину. А головне, соціальний і маєтковий стан їх був далеко не однаковий. Батько Тетяни Семенівни, Семен (Симон) Семенович Лизогуб, належав до одного з аристократичних і багатих родів Гетьманщини, а до того ще був правнук гетьмана Петра Дорошенка і внук гетьмана Івана Скоропадського. Мати її, Анна Василівна Танська, походила із шляхетського роду Танських, а по матері була внучкою полковника Ніжинського Степана Забіли й правнучкою генерального обозного Петра Забіли. Ці споріднення й посвоячення збільшили й так велике багатство Лизогубів. Супроти цього власний (спадковий) маєток Опанаса Дем'яновича — 5 душ обох статей в с. Кононівці (1788 року) — виглядав більш ніж мізерно. Отож фамільна традиція

Гоголів оточила цей шлюб романтичною легендою, яку дослідники Гоголя залюбки пов'язують з історією “Старосвітських поміщиків”».

Від цього шлюбу народився лише один син — Василь, який уже носив прізвище Гоголь-Яновський. Він дістав освіту в Полтавській семінарії, де, до речі, навчався Іван Котляревський. Не виключено, що їхні шляхи могли перетинатися. Зрештою, середовища, де формувалися Котляревський та Гоголь-Яновський, були схожі: одна земля, одні традиції, один навчальний заклад. Тому є чимало схожого в літературній творчості одного й другого.

Гоголь-Яновський числився при Малоросійському поштамті в чині титулярного радника. Ця служба поза штатом була суто номінальною. Вона потрібна була Гоголю-Яновському лише для набуття чину колезького асесора, з яким він і пішов у відставку. Жив Гоголь-Яновський переважно на хуторі Купчинському, який перейменував на село Василівку. Подовгу перебував у маєтку свого покровителя Дмитра Трощинського в селі Кибинцях, наглядаючи тут за господарськими справами. Займався також літературною діяльністю: писав вірші, п'єси, які ставив у двірському театрі в Кибинцях. Гоголь-Яновський мав авторитет серед місцевого малоросійського дворянства, яке обрало його хорунжим Миргородського повіту. Деякий час він виконував обов'язки повітового маршалка.

Одружився Василь Гоголь-Яновський із Марією Косяровською, яка походила з козацько-старшинського роду, спорідненого з родом Трощинських. Представник останнього, Дмитро Трощинський, обіймав високе становище в імперській ієрархії, очолюючи поштове відомство. Це була важлива ділянка в сфері управління. Поштове відомство не лише опікувалося поширенням інформації, в тому числі інформації урядової, необхідної для управління великою імперією, а й контролювало внутрішні комунікації.

Уже цей побіжний огляд родоводу Миколи Гоголя дає підстави зробити деякі висновки щодо родинної ментальності письменника.

По-перше, варто враховувати його походження: адже по батьківській лінії предками Гоголя були священнослужителі. І хоча його дід Опанас, як і батько, вже не належали до священницького стану, та відповідну духовну освіту здобули. Безперечно, релігійні традиції в родині письменника були сильними й не могли не вплинути на нього. Можна говорити про специфічну українську релігійність Гоголя,

базовану на цих традиціях. Особливе поглиблення релігійності сталося в останні роки життя письменника, й це знайшло вияв у деяких його творах, передусім у «Роздумах про літургію» та «Вибраних місцях із листування з друзями». Це поглиблення не було сприйняте багатьма представниками російської освіченої публіки, зокрема Віссаріоном Белінським, які відчували (чи розуміли?), що українська релігійність Гоголя суперечить російській релігійній традиції.

Священницьке походження Гоголя дало про себе знати у зверненні письменника до питань духовної освіти. «Академічна проблематика» фігурує в його відомій повісті «Вій». Звертається він до неї і в «Тарасі Бульбі». Повість починається з того, що сини Бульби приїжджають на батьківський хутір із Києво-Могилянки. У творі приділено чимало уваги опису навчання Бульбенків у цьому закладі.

По-друге, не варто скидати з рахунку старшинсько-козацьке походження Гоголя по жіночій лінії. Він не міг не знати, що його предки належали до козацької еліти. Це, схоже, було предметом гордості письменника. Тому він і звертався до історії козацтва, що знайшло відображення в його творчості, зокрема в «Тарасі Бульбі».

Правда, не варто думати, ніби козацька історія розглядалася ним виключно як «слава», суцільний позитив. Принаймні в творах Гоголя не раз чуються критичні нотки при оцінці козацьких діянь.

Нарешті, по-третє: велике значення мало малоросійське дворянське походження Гоголя. Малоросійське дворянство, як уже зазначалося, виявляло лояльність до російської імперської влади, готове було служити їй. Звідси і «втеча» Гоголя до Петербурга — столиці імперії, і проімперські мотиви, що звучали в його творах.

Основну освіту Гоголь здобував у Ніжинській гімназії вищих наук. Після закінчення цього навчального закладу майбутній письменник намагався зробити чиновницьку кар'єру у Петербурзі, займався також викладацькою діяльністю. Та тут успіху не досягнув. У 1831–1832 роках він публікує (в двох частинах) збірки повістей з українського життя «Вечори на хуторі біля Диканьки», що приносять йому літературну славу. Ще одна збірка повістей з українського життя — згаданий «Миргород», що подавався як продовження «Вечорів...» — побачила світ 1835 року Далі Гоголь перекидається переважно на російську проблематику — маються на увазі його петербурзькі повісті,

комедійні п'єси. Те саме можна сказати про головний твір його життя — роман «Мертві душі», перша частина якого побачила світ 1842 року.

Хоча твори Гоголя були в Україні популярні й багато освічених українців його вважали «своїм», сприймати Гоголя як українського патріота проблематично. Він, як типовий малоросійський дворянин, не мислив України поза межами Російської імперії. У його творах немає антиімперських мотивів. Радше навпаки: приміром, у «Ночі перед Різдвом» добра цариця Катерина II милостиво приймає українських козаків, які, у свою чергу, демонструють їй вірнопіддані почуття, й дарує ковалю Вакулі свої черевички. Герой «Пропалої грамоти» везе цариці у Петербург якусь грамоту і ставиться до цього дуже відповідально: він ладен грати в карти з відьмою, щоб довести діло до кінця. У повісті «Портрет» імператриця проголошує довжелезну промову, в якій говориться, що лише в умовах монархічної влади можуть процвітати мистецтва. Хоча ім'я Катерини II тут не називається, сумнівів немає: письменник писав саме про неї. Зовсім інакше характеризували Катерину II кирило-мефодіївці, зокрема Шевченко. Для них вона була чи не найбільшим ворогом, оскільки зруйнувала Запорізьку Січ.

Ранній період у творчості Гоголя, який тривав від початку до середини 30-х рр. XIX ст., можна умовно назвати українським. Це період написання «Вечорів на хуторі біля Диканьки» та збірника «Миргород». Він припав на час, коли в Росії після правління ліберального царя Олександра I почалася смуга реакції. Новий цар Микола I та його оточення були занепокоєні повстанням декабристів 1825 року. Але якщо це повстання ще нагадувало придворні перевороти, характерні для Росії XVIII ст., то згадуване широкомасштабне польське Листопадове повстання викликало справжній переляк. Після придушення повстання самодержавство, як уже говорилося, здійснює низку кроків, зокрема ідеологічного характеру, покликаних задушити «польську крамолу». Українські повісті Гоголя, які зверталися до козацького минулого, могли тут придатися. Уже в окремих творах «Вечорів...» зустрічаємо виражені антипольські й антикатолицькі мотиви. Звісно, вони мали внутрішнє підґрунтя. Адже в українському козацькому середовищі в силу відомих історичних обставин сформувалися стійкі негативні стереотипи щодо католиків та поляків. Ці стереотипи культивувалися в різноманітній

козацькій літературі, зокрема в козацьких літописах. Знайшли вони своє відображення і в «Історії русів».

Не дивно, що Гоголь мав підтримку з боку царської влади — не лише моральну, а й матеріальну.

У творах письменника можна виділити кілька ідей, які становлять своєрідну «філософію» Гоголя. Передусім це «козацька ідея», або ж козацький міф, що, здавалося б, усіяко героїзувався Гоголем.

Козацька героїка свідомо протиставлялася Гоголем нецікавому й дріб'язковому життю козацьких нащадків. Таке протиставлення маємо в збірці «Миргород», до якої, окрім згаданого «Тараса Бульби», ввійшли абсолютно «негероїчні» «Старосвітські поміщики» й «Повість про те, як розсварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

І все ж Гоголь не такий прямолінійний, як це може видатися на перший погляд. Подекуди він зображує козаків не як героїв, а радше як людей безладних, які не дбають про господарство, не тримаються дому і живуть переважно з розбою. Такими вони постають у повісті «Вечір напередодні Івана Купала», де автор описує козацьке поселення. Тут козаки є людьми далекими від конструктивного «світотворення». Вони не піклуються про своє житло, господарство — та воно їм і не потрібне: адже живуть вони в умовах повсякчасної нестабільності, набігів, а також і самі не гребують розбоєм.

Тут Гоголь зобразив козацьке життя досить точно. Дослідники відзначають, що починаючи 1475 року українські землі стають об'єктом ненастанної експансії з боку кримських татар. Від 1480 до 1530 років татари нападали щорічно, а то й по кілька разів на рік. Підраховано, що на шляхах, якими проходили татари, селянська хата могла простояти не більш ніж десять років. Реально воєнний стан на українських землях тривав десятиліттями. Такі умови життя породжували певний тип особистості.

Часто дослідники творчості Гоголя звертають увагу на те, що в ній показана боротьба людини з чортом, нечистою силою. Особливо це стосується творів раннього періоду. Складається враження, що світогляд Гоголя є дуалістичним, «зороастрійським», «маніхейським». Добро та зло в житті людини — поряд. Її життя — постійний вибір між цими двома початками. Антихрист має владу викликати душу

кожної людини, твердить ігумен Братського монастиря з повісті «Страшна помста».

Деякі герої Гоголя укладають угоду з чортом. Це здебільшого закінчується для них плачевно. Трагічною стала така угода для Петра з повісті «Вечір напередодні Івана Купала». Він, щоб одружитися з коханою дівчиною (а для цього потрібно було стати багатим), виконує вказівки диявола і вбиває молодшого брата коханої. За це отримує багато золота, одружується. Але це не приносить йому щастя. Угода з дияволом — то не основа для щасливого життя. Повість закінчується страшною фантазмагоричною сценою, а золото, набуте від диявола, обертається на черепки.

Чорт у творах Гоголя часто обдурює людей. Але це не значить, що його не можна перемогти. Переможцем у двобої з чортом виявився Вакула із «Ночі перед Різдвом», який зумів перехитрити нечистого. Правда, у Вакули був намір укласти з чортом угоду, за що він мусить каятись: бити по п'ятдесят поклонів через увесь рік.

Показовим є закінчення «Ночі перед Різдвом». Автор міг завершити твір «гепі-ендом» — згодою козака Чуба на одруження його дочки Оксани з Вакулою. Проте така кінцівка робила б твір незавершеним: адже повість — не стільки про кохання, скільки про змагання людини з чортом. Тому в кінці твору розповідається, ніби селом Диканькою проїздив архієрей і похвалив Вакулу за те, що його хата гарно розмальована. Але ще більше похвалив преосвященний Вакулу, коли довідався, що той витримав церковне покаєння й задаремно розфарбував увесь лівий крилас церкви зеленою фарбою з червоними квітами, а на стінці збоку намалював гидкого чорта в пеклі.

Певна річ, ідея чорта, присутня у творчості Гоголя, — результат не лише романтичних впливів. Хоча певний наліт романтизму в цих образах можна відчутти. Та простежуються тут і впливи давньоруської літератури, зокрема «Києво-Печерського патерика». Ідея змагання людини з нечистим червоною ниткою проходить через цей текст. Обізнаність же Гоголя з цією лектурою особливих сумнівів не викликає. Тим паче, що деякі ідеї сюжетів він запозичував безпосередньо з «Патерика».

Ще один момент, на який варто звернути увагу, аналізуючи українські твори Гоголя, це ставлення до влади. Уже в оповіданні «Майська ніч, або Утоплена» наводиться розповідь про сільського

голову, яка може мати «політологічне» прочитання: мовляв, голова — важлива персона на селі, і кожен парубок хотів би бути головою. До «видатних заслуг» голови належить те, що колись він аж два дні супроводжував царицю Катерину II, коли та подорожувала Україною. Цей епізод автор сприймає загалом позитивно чи принаймні нейтрально. Звісно, Гоголь із певною іронією пише про «важливість» місії голови при супроводженні цариці, підсміюється із сільського начальника — але не більше.

Голова використовує владу не стільки задля підтримання порядку в селі, скільки задля власного задоволення. Наприклад, нема на селі гарненької дівчини, за якою б не волочився голова. Не останню роль у такому ставленні голови до своїх підопічних відіграє те, що він майже не залежить від них. Вважає, що поставлений царем. А оскільки цар далеко, то сам голова у своєму селі і є «царем-самодержцем».

Влада в Україні (і в Росії загалом) змальовується Гоголем як суворо ієрархічна. Владець певного рівня майже абсолютно залежить від владця рівня вищого. Він, будучи деспотом над своїми підопічними, враз стає жертвовним ягням перед вищестоящими і ладен виконувати навіть найабсурдніші їхні накази — аби лиш зберегти своє становище. Таким і є голова із «Майської ночі...». До нього потрапляє записка, нібито написана комісаром (хоча насправді це не так). У цій записці голову обзивають старим дурнем. І цю образу він покірно ковтає. Йому наказують зробити те, що не відповідає його бажанню, інтересам, — і він робить. Бо вищестоящим треба коритися й коритися абсолютно.

Парадокси ієрархічної влади, заснованої на абсолютній покірності нижчестоящих перед вищестоящими, блискуче показані в «Ревізорі». Владці якогось російського провінційного міста сприймають за ревизора, тобто представника вищої влади, нікчемного чиновника Хлестакова, який нікого не представляє, окрім самого себе. Культ влади виявляється настільки сильним, що Хлестаков ураз із «гідкого каченяти» перетворюється на «білого лебедя». Його шанують, усіляко ним опікуються. Хоча зрозуміло: шанують його не як особистість, а як представника влади.

Гоголь у «Ревізорі» показує, що ієрархічна влада, базована на абсолютизмі, не придатна для нормальної самоорганізації суспільного життя. Стан різноманітних інституцій, що функціонують у провінційному місті, украй плачевний. Але міські правителі цим не

переймаються. У них є два визначальні пріоритети: безоглядне піклування про свій добробут, заради якого вони як липку обдирають своїх підданців, беруть від них хабарі тощо, і намагання сподобатись начальству, від якого, зрештою, залежить їхнє становище.

У жорсткій ієрархічній системі саме намагання сподобатись начальству й робить владу бодай трохи конструктивною, змушує її працювати для блага суспільства. Щоправда, відбувається це лише в певних межах, часто без урахування реальних потреб людей. Тут нічого дивного немає. При ієрархічній владі діалог низів із верхами зведений до мінімуму й має спотворений характер. До того ж дуже велику роль відіграє суб'єктивний чинник — особисті вподобання вищих, погляди та стереотипи, якими вони керуються.

Подобається нам це чи ні, але Україна — в інтерпретації Гоголя — пристає на таку систему влади. Звісно, ця система притаманна царській Росії загалом, але ж і Україна всерйоз проти неї не бунтує. Тобто Україна трактується як органічна (!) частина імперії, хай і не без своїх особливостей.

У «Майській ночі...» зображується влада ніби та сама, що й у «російському» «Ревізорі». Хоча є тут і деякі свої нюанси. Підданці сільського голови — не якісь там холопи, а «вільні козаки». Тому здатні на бунт.

Проте бунт цей якийсь несерйозний. Син сільського голови бунтується проти батька, бо той хоче забрати його дівчину. Відповідно, син підбиває на виступ «вільних козаків». «Вільні козаки» легко йдуть на це, бо сільський голова їм не подобається, хоча чітко визначити свої претензії до нього вони не можуть. Але бунт несерйозний не лише за суттю, а й за формою. Це така собі «пісенна революція», яка виявляється у глузуванні з голови, у різних образах на його адресу. Ця «революція» — через свою несерйозність — не може закінчитись перемогою. Це не більш ніж гра, забава. І якщо ця «революція» і має свій гепі-енд, то не завдяки зусиллям «вільних козаків», які лише створюють шумовий фон, а завдяки втручанням зовнішніх сил, доброї русалки, яка організовує справу так, що син голови Левко таки одружується зі своєю коханою. Тобто результат «революції» зводиться до того, щоб забезпечити благополуччя «головного революціонера», який повстав проти свого батька. Що ж до «вільних козаків», то в їхньому житті нічого не змінилося. І, певно, коли Левко опиниться на

місці свого батька (що є цілком імовірним), він чинитиме так само, як і батько. А «вільним козакам» від цього — ні холодно, ні жарко.

На відміну від Росії, Україна може коритися владі й при цьому не шанувати її. Недаремно у «Ночі перед Різдвом» Гоголь описує чорта, який виглядом своїм нагадує губернського стряпчого, тобто представника влади. Це можна розуміти так: мовляв, влада — від нечистого.

З проблемою влади у Гоголя так чи інакше пов'язане питання імперії та місця України в ній. Для нього, як і для більшості малоросійських дворян, імперія мала цінність, оскільки забезпечувала стабільність, давала можливість безбідно існувати і навіть робити державну кар'єру. Візьмімо героїв «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»: ці заможні нащадки козацької старшини в безділлі проводять свої дні. Єдине, що турбує їх, — це їхня геть абсурдна сварка і дріб'язкове з'ясування стосунків між собою.

Однак, незважаючи на лояльність до імперії, нащадки колишньої козацької старшини, як уже говорилося, повністю задоволені не були. Хоча це була якась внутрішньо не усвідомлена незадоволеність. Вона виражалася в «українському регіоналізмі»: захопленні українським побутом, природою, зрештою, історією, у протиставленні себе (правда, протиставленні нечіткому, аморфному) Петербургові як імперській столиці. Цю незадоволеність бачимо і в Гоголя.

Достатньо порівняти в його творах українські та петербурзькі замальовки. Якщо українські пейзажі постають як щось природне й естетично привабливе, то зовсім іншими є картини петербурзькі, де все фальшиве, «дихає обманом».

Ставлення Гоголя до Петербурга подвійне. З одного боку — це столиця, осередок цивілізації. З іншого — Гоголь демонструє своє емоційне несприйняття Петербурга. У деяких творах, зокрема в так званому петербурзькому циклі, воно звучить з особливою силою. Наприклад, Невський проспект, «серце» Петербурга, змальовується Гоголем як місце демонів, нечистої сили. Навіть у «Ночі перед Різдвом», де, здавалося б, російська столиця постає в позитивному, якомусь лубочному образі, у контексті прочитується негатив. Вакула (без сумніву, герой позитивний) летить до Петербурга верхи на чортові. Цей епізод набуває символічного значення. Його можна розуміти й так: дорога українця до російської столиці — чортова

дорога. Чи не натякав Гоголь на свою долю — адже й сам він заради кар'єри вирушив до столиці?

У «Ночі перед Різдом» Вакула в Петербурзі отримує бажане — черевички з ніг цариці. Йому допомагає чорт. Це, звісно, можна сприйняти як гумор. Справді, певна частка гумору в подачі цього епізоду є. Але внутрішнє навантаження цього епізоду — далеко не гумористичне. Автор (свідомо чи несвідомо) підводить до думки, що в Петербурзі без допомоги чорта нічого не досягнеш.

Імперія часто ототожнюється Гоголем із Руссю чи Росією. Цих понять він не розрізняє. Лише частиною Русі-Росії є для нього Україна, точніше Малоросія. Звісно, вона має свої особливості, але вони несуттєві. Гоголь навіть уживає словосполучку «український народ». Однак цей народ не розглядається ним як суверенний. Він — частина «святої Русі», такого собі сакрального простору, який фактично ототожнюється з Російською імперією.

Звісно, Гоголь розумів, що реальна Російська імперія з її продажними чиновниками, самодурами-поміщиками, простолюдинами, схильними до обману, дуже й дуже далека від святості. Проте письменник видавав бажане за дійсне, мало того — вірив у велике майбуття Русі-Росії. Цю віру він виявляє і в «Мертвих душах»: навіть у цьому тексті, який найповніше показує потворність російського життя, Гоголь піднесено звертається до Русі як до нестримної «птици-тройки». Цю «ідеальну Русь» і Русь реальну можна сприймати як дві конфліктуючі площини твору; така двоїстість притаманна й повісті «Тарас Бульба».

Правда, аморфна «свята Русь» — це радше ідеал пізнього Гоголя, коли в нього поглибилися релігійні почуття. У ранній український період він, схоже, мав інший ідеал. Це — ідеал «природного життя» на хуторі, якнайдалі від цивілізаційних впливів. Цей ідеал навіть можна вважати альтернативою ідеалові імперському. Хутір — місце, де людину ще не спіймав імперський світ. Тут буває повнокровне життя. Звідси такий щирий оптимізм «Вечорів на хуторі біля Диканьки» — і це при тому, що загалом Гоголь був людиною, схильною до песимізму, меланхолії.

Цікавим є опис «зустрічі» Івана Федоровича Шпоньки, одного з героїв другої частини «Вечорів...», із хутірською ідилією. Шпонька тривалий час перебував на військовій службі, жив у місті. Тоді його

життя було нецікавим, сірим. Коли ж він опинився на своєму хуторі, життя Івана Федоровича рішуче змінилося і пішло зовсім іншою дорогою. Він невідлучно бував у полі при женцях і косарях, і це давало його душі невимовну насолоду.

Описи хутірської ідилії зустрічаємо і в збірнику «Миргород». Автор ніби намагається протиставити спокійне, природне життя хутора життю в місті. Ідеалізація сільського життя простежується в оповіданні «Старосвітські поміщики». На початку твору автор малює картину життя у «віддаленому селі», демонструючи свою симпатію до його мешканців. Старосвітські поміщики ведуть спокійне життя, на їхніх обличчях завжди написана доброта.

Автор навмисне протиставляє старосвітських поміщиків «новим малоросіянам», які будь-що прагнуть вибитися в люди: «старі національні, простосердечні та разом з тим багаті фамілії» завжди, на його думку, становили протилежність тим ницим малоросам, які вибиваються з торгашів, стають чиновниками, деруть останню копійку зі своїх же земляків, наживають капітал і врочисто додають до свого прізвища, яке закінчується на о, букву в.

Взагалі цікаво прослідкувати еволюцію «художньої географії» Гоголя. Від «хутора Диканьки» він переходить до «Миргорода». Миргород — це символ провінційного українського містечка. Тут залишилося ще багато природності. Однак це вже не те... Героїчно-міфічного Тараса Бульбу, який, до речі, живе на хуторі, Гоголь протиставляє старосвітським поміщикам (теж хуторянам) і міщанам-миргородцям. Останні, на відміну від того ж Бульби, не живуть, а існують. У їхньому житті немає нічого цікавого, воно розмірено нудне. Щоб якимось себе розважити, урізноманітнити своє існування, деякі миргородці, як-от Іван Іванович та Іван Никифорович, влаштовують геть абсурдну судову тяганину. Вона стає не лише розвагою на фоні їхніх одноманітно нецікавих буднів, а й сенсом їхнього життя, що є комічним і трагічним водночас.

Різке протиставлення хутора та міста маємо в «Тарасові Бульбі». Головні герої повісті Тарас, його сини Остап і Андрій — хуторяни. Деякий час сини жили в Києві, студіювали в академії. Проте їхнє життя в місті було малоприємним. Бурсаки вічно голодували, думали, де б то роздобути їжу. Тому крали, обманювали інших, поводитися аморально. Наука в академії нашим героям не потрібна. Тому коли

сини приїжджають із Києва додому, на хутір, батько починає насміхатися з них.

Місто губить Андрія — молодшого сина Бульби. У Києві він закохується в польську панночку, що має для нього трагічні наслідки. Він рушає в «католицьке» Дубно до своєї коханої й зраджує побратимів-козаків. Центральним фрагментом повісті є штурм козаками міста Дубна, яке сприймається як щось чуже, вороже. Протиставлення хутора та міста в повісті осмислюється навіть у категоріях конфесійних та етнічних. Хутір — це православні, «руські» українці. Місто (у цьому конкретному випадку Дубно) — католики й поляки.

Гоголь продовжив традицію протиставлення хутірського чи сільського життя життю міста, яка простежувалася в Григорія Сковороди. Це протиставлення можна також трактувати і як опозицію природності й цивілізації. Згодом аналогічне протиставлення зустрічатиметься у творчості Тараса Шевченка й особливо у Пантелеймона Куліша.

Загалом українські повісті Гоголя — це колоніальна література. Малороси в цих творах постають як провінціали. Вони на своїх хуторах ведуть веселе, безтурботне життя, а проблеми, що виникають у них, часто є смішними і не дотягують до чогось значного, «великого». Наприклад, Вакула, прибувши разом із запорожцями на прийом до цариці, просить у неї дріб'язок — черевички, що не може не викликати посмішку. А хіба не дріб'язковим є непорозуміння поміж Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем? Так само дріб'язкові потреби й справи героїв «Старосвітських поміщиків»... Принаймні російська публіка зі своєї імперської дзвіниці саме так розглядала цих літературних героїв. Вони для неї були «милими малоросами», які не становили небезпеки. Якщо ж ці малороси й виявляли агресивність, то аж ніяк не до високої імперської влади, а до поляків чи інших чужинців. Імперська влада для них була своєю, рідною.

Правда, попри цю зовнішню благонадійність, у творах Гоголя було чимало підводних рифів, які могли розтрошити імперський корабель. Це і протиставлення «природної України» «штучному Петербургові», й утвердження думки про українську волелюбність, яка межує з анархізмом; зрештою, це й тонка критика імперських порядків «на

місцях», які, якщо поміркувати, суперечили «природним» українським традиціям.

Таємний вояж Гоголя

Про перебування Гоголя на Волині немає жодних відомостей. Принаймні біографи письменника про це нічого не говорять.

Проте в його творах фігурують волинські міста й містечка. Передусім це стосується Дубна. Адже головні події повісті «Тарас Бульба» відбуваються саме в цьому місті. Тарас Бульба разом із козаками намагається взяти Дубно штурмом. Це йому не вдається. Але під стінами міста він убиває свого молодшого сина Андрія.

Принагідно варто відзначити, що немає відомостей про штурм Дубна козацькими військами десь напередодні повстання Острянина й Гуні, як це подається в «Тарасі Бульбі». Немає відомостей і про наїзди козаків на це місто в XVI, а тим паче в XV ст. (саме таку хронологію маємо в гоголівській повісті). Відомі хіба що татарські напади на Дубно. Щоправда, у часи Хмельниччини до цього міста докотилася хвиля козацьких повстань. Улітку 1648 року сюди тимчасово ввійшли загони Максима Кривоноса. Під Дубном відбулися сутички полковника Криси з королівськими військами. 5 червня 1651 року один із козацьких загонів раптовим ударом вибив польські війська з міста. Пізніше під Дубном траплялися дрібні зіткнення між козаками та польськими військами. Тобто чогось настільки масштабного, як описано в повісті «Тарас Бульба», під Дубном насправді не відбувалося. Не говорять про штурм козаками Дубна й козацькі літописи, до яких міг звертатися Гоголь.

Опис деяких деталей, що стосуються Дубна, дає підстави припускати можливе перебування письменника в місті. У творі говориться про потужну Дубенську фортецю. А Дубенський замок у часи Гоголя справляв сильне враження. Йдеться в повісті й про підземні ходи. І справді, у замку існували великі підземелля. Гоголь міг їх бачити. Мовиться в «Тарасі Бульбі» й про великий католицький костел у Дубні. Ймовірно, мався на увазі костел бернардинів. Принаймні описи, наведені в повісті, ніби вказують на цю культову споруду. Згадується тут і будинок воєводи, опис якого нагадує палац у Дубенському замку.

Окрім Дубна, у творах Гоголя фігурують ще два волинські містечка: Шумськ та Радивилів. Згадка про Шумськ зустрічається в повісті «Страшна помста», яка увійшла до складу другої книги «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Там читаємо:

«Вдали блеснули верхушки церквей. Но это не Канев, а Шумск. Изумился колдун, видя, что он заехал совсем в другую сторону. Погнал коня назад к Киеву, и через день показался город; но не Киев, а Галич, город еще далее от Киева, чем Шумск, и уже недалеко от венгров».

Шумськ виникає якось невмотивовано. Це було невелике містечко. Принаймні між Каневом та Києвом, з одного боку, та Галичем, з іншого, існувало чимало інших цікавих міст, де впадали в очі православні церкви, — Заслав, Острог, Кременець тощо. А вибирається чомусь непримітний Шумськ.

Та справа в тім, що це містечко знаходилося неподалік Дубна — на відстані якихось сорока кілометрів. Гоголь міг їхати в Дубно через Шумськ. У цьому містечку була поштова станція. Через містечко проходив поштово-гузовий тракт, який з Києва тягнувся аж до кордону в Радивиліві. Щодо «верхушек церквей», які блищали в Шумську, то, ймовірно, це були бані старовинного храму Святої Трійці (спочатку православного, потім уніатського). Невдовзі ту церкву розібрали. Православна парафія перебралася до приміщення францисканського костелу, збудованого 1715 року. А на місці Троїцької церкви побудували неоготичний костел. За часів радянської влади цей костел зруйнували. Потім відновили вже в роки незалежної України. Знаходиться він на узвишші, і його видно з різних кінців Шумська. Можна лише уявити, який вигляд мали тут колись бані Троїцької церкви: вони видніли здалеку. Імовірно, це і врзалося в пам'ять Гоголю. І знайшло відображення в «Страшній помсті».

Ще про одне волинське містечко — Радивилів — говорить в першій редакції «Тараса Бульби», де йдеться про якийсь католицький Радзівілівський монастир:

«Запорожцы, как бы пируя, протекали путь свой, оставляя за собою пустые пространства. Нигде не смел остановить их отряд польских войск: они были рассеваемы при первой схватке. Ничто не могло противиться азиатской атаке их. Прелат, находившийся тогда в

Радзивилловском монастыре (*тут і далі виділено автором*), прислал от себя двух монахов с представлением, что между запорожцами и правительством существует согласие и что они явно нарушают свою обязанность к королю, а вместе с тем и народные права».

Взагалі перша згадка про Радивилів належить до 1564 року Тоді цей населений пункт згадується як маєток віленського воєводи Миколая Христофора Радзівілла Чорного.

1672 року містечко проїздом оглянув французький дипломат, німець за походженням Ульріх фон Вердум, який записав у своєму щоденнику таке: «...Через рівнину, на якій розташовані Броди, а далі через пагорб і гарний ялиновий ліс до Радзівілова одна миля. Це мале містечко також належить панові Конєцпольському. Розташоване в полі, оточене з усіх боків ялиновим лісом, на березі озера, утвореного малою річкою, яка тут протікає. У містечку є папський костюл і руська церква, але всього 50 чи 60 будинків».

У часи Гоголя в Радивиліві жило чимало польських шляхтичів. Деякі з них стали учасниками польського Листопадового повстання, загинули й були поховані на місцевому кладовищі. Тут був католицький костел. Письменник міг потрактувати місто як осередок польськості й, домислюючи, вигадав католицький Радивилівський монастир, настоятель якого ніби захотів вступити в переговори з козаками.

Більш розлогу згадку про Радивилів, точніше його митницю, зустрічаємо в збережених фрагментах другого тому «Мертвих душ»:

«В то самое время, когда Чичиков в персидском новом халате из золотистой термаламы, развалясь на диване, торговался с заезжим контрабандистом-купцом жидовского происхождения и немецкого выговора, и перед ними уже лежали купленная штука первейшего голландского полотна на рубашки и две бумажные коробки с отличнейшим мылом первостатейнейшего свойства (это мыло было то именно, которое он некогда приобретал на радзивилловской таможене; оно имело, действительно, свойство сообщать непостижимую нежность и белизну щекам изумительную), в то время, когда он, как знаток, покупал эти необходимые для воспитанного человека продукты, раздался гром подъехавшей

кареты, отозвавшийся легким дрожаньем комнатных окон и стен, и вошел его превосходительство Алексей Иванович Леницын».

Як бачимо, згадка про радивилівську митницю мала конкретний характер. Радивилів знаходився на кордоні між Російською та Австрійською імперіями. Тут була митниця, про яку й писав Гоголь.

Але схоже, що ще до закордонних своїх поїздок Гоголь відвідав Волинь. Мало це статися у кінці 20-х чи на початку 30-х років XIX ст., до того, як він написав «Страшну помсту» (1831) і «Тараса Бульбу».

У петербурзьких адресах Гоголя в зазначений час є кілька «розривів» — від липня до кінця 1829 року, від травня до серпня 1831 року, а також від травня 1832 до літа 1833 року. У зазначені проміжки часу в Гоголя не було постійного житла в Петербурзі. І він цілком міг опинитися в той час на Волині.

Що привело письменника в цей край — можна лише здогадуватися. Взагалі це був цікавий час у житті Гоголя. Письменник намагався зробити столичну кар'єру. Спочатку сподівався стати знаменитим літератором. Опублікована ним 1829 року поема «Ганц Кюхельгартен» мала негативні відгуки. Гоголь навіть викупив у книжкових магазинах її примірники й спалив. При цьому змушений був викласти чимало грошей. Не виключено, заліз у борги.

Не вдалося йому стати й актором. Гоголь сподівався, що саме така кар'єра забезпечить йому безбідне існування. Тим паче, що в нього був певний акторський досвід — ще зі шкільних років. Та й батько його, як уже говорилося, писав і ставив п'єси в домашньому театрі Дмитра Трощинського. Проте проби, які організували Гоголю у Великому театрі, показали його непридатність до акторської професії. Майбутній класик це усвідомив і відмовився виступати на сцені.

Єдине, що «світило» Гоголю, — кар'єра дрібного чиновника. Але це не давало великих грошей, не кажучи вже про славу. Мимоволі пригадується написана згодом повість «Шинель», де письменник зобразив неприглядне чиновницьке життя.

Влітку 1829 року Гоголь вирушає до Німеччини, у Любек. Але вже у вересні повертається до Петербурга. Цей вчинок він пояснював дуже плутано: то ніби Бог указав йому шлях у чужу землю, то причиною цього була безнадійна любов. Подорож, відповідно, вимагала грошей, яких у Гоголя не було. Єдине, на що він міг розраховувати, —

допомога матері. Але та вже й так багато витратила на свого непутящого сина Нікошу.

До того часу належить «дивне» свідчення Фаддея Булгаріна про початок чиновницької кар'єри Гоголя. Незадовго після смерті письменника, 21 березня 1852 року, Булгарін писав невідомому адресатові таке:

«Гоголь в первое свое пребывание в Петербурге обратился ко мне, через меня получил казенное место с жалованьем и в честь мою писал стихи, которые мне стыдно даже объявлять». А через два роки в часописі «Северная пчела» (1854 року, № 175) він «розродився» такими спогадами: «В конце 1829 или 1830 г., хорошо не помню, один из наших журналистов (мався на увазі сам Булгарін. — П. К.) сидел утром за литературною работою, когда вдруг зазвенел в передней колокольчик и в комнату вошел молодой человек, белокурый, низкого роста, расшаркался и подал журналисту бумагу. Журналист, попросив посетителя присесть, стал читать поданную ему бумагу — это были похвальные стихи, в которых журналиста сравнивали с Вальтер Скоттом, Адиссоном и т. д. Разумеется, что журналист поблагодарил посетителя, автора стихов, за лестное об нем мнение, и спросил, чем он может ему служить. Тут посетитель рассказал, что он прибыл в столицу из учебного заведения искать места и не знает, к кому обратиться с просьбою. Журналист просил посетителя прийти через два дня, обещая в это время похлопотать у людей, которые могут определять на места. Журналист в тот же день пошел к М. Я. фон-Фоку, управляющему III Отделением собств. канцелярии его имп. величества, рассказал о несчастном положении молодого человека и усердно просил спасти его и пристроить к месту, потому что молодой человек оказался близким к отчаянию. М. Я. фон-Фок охотно согласился помочь приезжему из провинции и дал место Гоголю в канцелярии III Отделения. Не помню, сколько времени прослужил Гоголь в этой канцелярии, в которую он являлся только за получением жалованья; но знаю, что какой-то приятель Гоголя принес в канцелярию просьбу об отставке и взял обратно его бумаги. Сам же Гоголь исчез куда неизвестно! У журналиста до сих пор хранятся похвальные стихи Гоголя и два его письма (о

содержании которых почитаю излишним извещать); но более Гоголь журналиста не навещал!»

Це свідчення Булгаріна сприймалося неоднозначно. Наприклад, радянські автори вважали його грубим наклепом. Адже III Відділення царської канцелярії — це таємна поліція, яка мала виявляти й боротися проти «врагов отечества». Особливо активізувалося це Відділення після повстання декабристів. Праця Гоголя в такій установі, з погляду радянських авторів, кидала пляму на біографію письменника.

Сам же Булгарін був платним агентом III Відділення. Водночас мав велику популярність як письменник і журналіст. 1829 року він опублікував роман «Іван Вижигін», який став першим російським бестселером.

Якихось контактів між Гоголем та Булгаріном не зафіксовано. Але якщо останній дійсно завербував Гоголя для роботи в III Відділенні, то ні один, ні другий не були зацікавлені в демонстрації цих контактів. Тим паче, що Булгарін встиг себе «засвітити»: про його роботу в III Відділенні знали представники російського культурного істеблішменту, зокрема Пушкін.

Насправді між Гоголем і Булгаріном було багато спільного. Ні один, ні другий не були росіянами. Перший був українцем, другий — поляком. Хоча говорити про польське походження Булгаріна дещо проблематично. Рід його по батьківській лінії був албанського походження, народився він на теренах Білорусі. Польський літератор Осип Пшецлавський, який добре знав Булгаріна, вважав його білорусом. І Булгарін, і Гоголь хоча й стали російськими письменниками, проте далеко не блискуче володіли російською мовою. І один, і другий демонстрували «двоєдушся»: вагання між російською імперськістю та своїм національним походженням. Можна відшукати чимало спільних моментів у творчості цих двох письменників. Наприклад, згадуваний роман Булгаріна «Іван Вижигін» вважають предтечею «Мертвих душ». Гоголь цікавився особою Івана Мазепи, навіть написав невеликий твір «Роздуми Мазепи». Булгаріну належить роман «Мазепа», де українського гетьмана зображено у достатньо позитивному світлі. 1829 року Булгарін надрукував негативну рецензію на антипольський роман «Юрій Милославський», за що був посаджений на гауптвахту за вказівкою самого царя. А Гоголь у «Ревізорі» іронічно говорить про цей твір. Привертає увагу й

те, що перша (!) рецензія на «Вечори на хуторі біля Диканьки» з'явилася в редагованій Булгарінім газеті «Северная пчела». Рецензія була позитивною, щоправда, її автор волів лишатися невідомим. Деякі дослідники припускають, що її автором був редактор газети. Хоча Булгарін давав зрозуміти, що це не так. Але якщо навіть і не він був автором цієї рецензії — той факт, що вона була надрукована в його газеті, багато про що свідчить. Булгарін міг опікуватися Гоголем, зокрема на ниві літературній.

На агентурну роботу Гоголя вказує дивна поведінка письменника за кордоном, зокрема в 1836–1839 рр. Там він отримував непогані грошові дотації від царського двору. Наприклад, 30 жовтня Гоголь пише Василеві Жуковському:

«Я получил данное мне великодушным нашим государем вспоможение. Благодарность сильна в груди моей, но изливание ее не достигнет к его престолу. Как некий бог, он сыплет полною рукою благодаяния и не желает слышать наших благодарностей; но, может быть, слово бедного поэта дойдет до потомства и прибавит умиленную черту к его царственным доблестям».

Це «вспоможение» становило 5000 рублів — досить значна на той час сума. Для порівняння: гімназійний учитель на той час отримував на рік близько 300 рублів. Окрім того, Гоголь мав ще дотації від государині-імператриці. Чи було це «вспоможение» за літературну діяльність? Формально — так. Але гроші могли даватися зовсім за інші речі. Наприклад, у розпал Листопадового повстання Булгарін отримав третій діамантовий перстень від царя (ніби за «Івана Вижигіна»). При цьому в листі Олександра Бенкендорфа, шефа III Відділення, зазначалося:

«При сем случае государь император изволил отозваться, что его величеству весьма приятны труды и усердие ваше к пользе общей и что его величество, будучи уверен в преданности вашей к его особе, всегда расположен оказывать вам милостивое свое покровительство».

Чи не нагадує це чимось ситуацію з Гоголем, якому дають серйозне «вспоможение»?

До речі, саме після отримання «вспоможения» від царя Гоголь різко почав входити в довіру до польських емігрантів, які виступали проти російського самодержавства: зближується з Петром Семененком та Єронімом Кайсевичем, католицькими ксьондзами, які були учасниками Листопадового повстання й емігрували за кордон. Восени 1837 року вони нелегально прибули в Рим, щоб вербувати прихильників для свого наставника Богдана Янського, друга Адама Міцкевича. Там само опинився й Гоголь. Так збіглося?

І Семененко, й Кайсевич вважали Гоголя своїм, прихильником Польщі й католицизму. Кайсевич у своєму щоденнику писав: «Познайомились із Гоголем, обдарованим великоросійським письменником, який висловив велику прихильність до католицизму і до Польщі, здійснив навіть успішну подорож у Париж, щоб познайомитись з Міцкевичем та Богданом Залеським». Також Кайсевич і Семененко 7 квітня 1838 року писали Янському з приводу Гоголя: «Гоголь недавно відвідав нас, наступного дня — ми його. Ми розмовляли з ним на слов'янські теми. Що за чиста душа! Можна про нього сказати з Господом: “Недалекий ти від царства Божого!”». Багато говорили про загальну літературу. Ми ґрунтовно висловилися про те, про що в тій прогулянці на віллу говорили один з одним лише натяками. Дивне він нам дав свідчення. У простоті свого серця признався, що польська мова звучить краще, ніж російська». На фоні антипольських висловлювань, що їх ми зустрічаємо у повістях «Страшна помста» й «Тарас Бульба», такі міркування видаються, м'яко кажучи, несподіваними. Або ось ще один уривок із листа Кайсевича та Семененка до Янського від 12 травня 1838 року: «З Божої ласки, ми із Гоголем добре порозумілися. Дивно, але він визнав, що Росія — це різка, якою батько карає дитину, щоб потім її зламати. І багато-багато інших дуже втішних речей». Такі висловлювання аж ніяк не відповідають тому, що Гоголь писав про Росію в другій редакції «Тараса Бульби» та «Мертвих душах». Сумнівно, щоб Кайсевич та Семененко це вигадали. Адже вказані факти наводилися ними в діловому листуванні, де адресантам не було сенсу фантазувати.

То де Гоголь був щирим — у розмовах із польськими емігрантами чи в своїх творах? Схоже, все-таки в творах. А коли так, то навіщо Гоголь увіходив у довіру до польських емігрантів і говорив речі, які їм імпонували? Чи не виконував він тут роль інформатора III Відділення?

Та повернімося до кінця 1829 року Гоголь тоді, як уже говорилося, опинився без грошей. Про нього, певно, знали в III Відділенні: адже ще в Ніжинській гімназії він проходив у «справі про вільнодумство». Певно, працівники таємної поліції мали інформацію, що Гоголь схильний до штукарства, а коли потрібно, вміє приховувати свої наміри. Принаймні так характеризували письменника деякі люди, що знали його. Отже, він був майже ідеальним об'єктом для вербування.

Гоголя, ймовірно, використовували для збирання інформації щодо польських справ. Адже Булгарін, який привів письменника у III Відділення, добре в них орієнтувався. Сам же Гоголь міг видавати себе за польського шляхтича. Він незадовго після того, як опинився на роботі в III Відділенні, відкинув автентичну частину свого прізвища — Яновський — і почав іменуватися просто Гоголем, тобто зберіг вигадану шляхетську частину прізвища. Варто нагадати, що справжній рід Гоголів походив з Волині. Його представники обіймали в цьому краї високі становища. Звісно, вихідці з місцевої шляхти знали про це й могли сприймати письменника як свого.

Інформація про те, що діється в середовищі польської шляхти, була царському режиму дуже потрібна. Адже ця шляхта була «чужорідним тілом» у складі Російської імперії. Маючи широкі права, вона виявляла при цьому невдоволення царським режимом. У її середовищі визрівала ідея повстання.

Одним із потужних осередків польського шляхетського руху була Волинь. Тут, у Кременці, діяв створений поляками вищий навчальний заклад — Вища Волинська гімназія. Польські культурні впливи, що інспірувалися цим закладом, давали знати про себе й на Волині, і поза її межами. У сусідньому з Кременцем Дубні діяли польські масонські організації.

Імовірно, восени 1829 року Гоголь опинився на Волині й намагався вивідати крамольні плани поляків. Про це він «проговорився» в «Страшній помсті». Одне з перших речень твору звучить так:

«Приехал на гнедом коне своем и запорожец Микитка прямо с разгульной попойки с Перешляя поля, где поил он семь дней и семь ночей королевских шляхтичей красным вином».

Микитка є епізодичним персонажем твору. Виникає питання, чому Микитці така честь, — фактично ж із нього починається твір. Чи немає

тут натяку, що самому Гоголеві довелося поїти вином польських шляхтичів, щоб увійти до них у довіру? А випити вина письменник любив.

Антигероєм повісті є чаклун, який чинить різні злодіяння. Але, виявляється, найбільшим його гріхом є «таємна зрада», яка полягає в змові з ворогами православної віри:

«Не за колдовство и не за богопротивные дела сидит в глубоком подвале колдун. Им судия Бог. Сидит он за тайное предательство, за сговоры с врагами православной русской земли продать католикам украинский народ и выжечь христианские церкви».

Гоголь міг розглядати поляків як «зрадників», що хочуть погубити «землю руську». Серед волинських шляхтичів, які прагнули відновити незалежність Польщі, було чимало «перевертнів» — людей українського походження, що «стали поляками». Таким і постає чаклун у «Страшній помсті».

Є в повісті один відверто антипольський епізод — і хоча він невеликий за обсягом, але Гоголь подає його як окремий восьмий розділ. Автор ніби хотів вказати на важливість цього епізоду. Хоча якогось великого значення в сюжетній канві повісті він не має — принаймні без нього можна було б обійтися. Чи не є цей епізод певним натяком? Ось як він звучить у Гоголя:

«На пограничной дороге, в корчме, собрались ляхи и пируют уже два дни. Что-то не мало всей сволочи. Сошлись, верно, на какой-нибудь наезд: у иных и мушкеты есть; чокают шпоры; брякают сабли. Пань веселятся и хвастают, говорят про небывалые дела свои, насмеваются над православьем, зовут народ украинский своими холопьями и важно крутят усы, и важно, задравши головы, разваливаются на лавках. С ними и ксенз вместе. Только и ксенз у них на их же стать: и с виду даже не похож на христианского попа. Пьет и гуляет с ними и говорит нечестивым языком своим страшные речи. Ни в чем не уступает им и челядь: позакидали назад рукава оборванных жупанов своих, и ходят козырем, как будто бы что путное. Играют в карты, бьют картами один другого по носам. Набрали с собою чужих жен. Крик, драка!.. Пань беснуются и отпускают штуки: хватают за бороду жида, малюют ему на нечестивом лбу крест; стреляют в баб холостыми зарядами и

танцюють краков'як с нечестивым попом своим. Не бывало такого соблазна на русской земле и от татар. Видно, уже ей Бог определил за грехи терпеть такое посрамление! Слышно между общим содомом, что говорят про заднепровский хутор пана Данила, про красавицу жену его... Не на доброе дело собралась эта шайка!»

Якщо відкинути карикатурність цієї оповіді, мимоволі виникає питання, чи не є це зображенням «крамольних розмов», які вели польські шляхтичі, готуючись до «наїзду» — Листопадового повстання. У його підготовці й організації помітну роль відігравали католицькі священнослужителі. Тому й Гоголь зображує ксьондза як одного з організаторів наїзду. Цікавими є й слова про «пограничну дорогу». Шумськ, Дубно, Радивилів саме знаходилися неподалік від російсько-австрійського кордону.

«Страшна помста» якраз писалася під час цього повстання або невдовзі після нього. Звідси антипольська спрямованість твору. І водночас — враження від волинської подорожі письменника, коли йому доводилося спілкуватися з місцевими шляхтичами. Найбільш безпосередньо ці враження відбилися у «Страшній помсті», потім «переосмислено» — у «Тарасі Бульбі». Показово, що відомий критик Віссаріон Белінський пов'язував між собою ці два твори. І мав рацію.

Ще один можливий натяк на волинську подорож Гоголя міститься в «Тарасі Бульбі»: це згадки про так званого ковенського воєводу, батька польської панночки, в яку закохався Андрій. Насправді жодних ковенських воєвод ніколи не існувало. А Ковно (Каунас) було невеликим містечком на теренах Литви. Однак, прямуючи з Петербурга на Волинь і назад, Гоголь, можливо, проїздив через Ковно. У нього могли з'явитися певні враження від міста і він вирішив по-своєму відобразити їх у «Тарасові Бульбі».

Під час Листопадового повстання ймовірний вербувальник Гоголя для роботи в III Відділенні Булгарін був обласканий царем. Уже говорилося, що йому був подарований дорогий перстень з діамантом. Хоча перед цим Булгарін опинився в неласці і його навіть хотіли відрядити служити в козацькі війська. А в новій ситуації він виявився цінним кадром. Кар'єра Гоголя також у цей час різко йде вгору. Він із нікому не відомого прибульця стає помітною особою в Петербурзі: опиняється на державній службі, знайомиться з представниками столичної культурної еліти. Згодом з'являються «Вечори на хуторі біля

Диканьки», завдяки яким Гоголь стає зіркою тогочасної російської літератури. Чи не посприяли цьому його шефи з III Відділення?

Гоголь міг стати для них цінним інформатором, доносячи про те, що робилося в середовищі російської культурної еліти. Агентурну роботу Гоголя видають його знакові твори — «Ревізор» та «Мертві душі». Там описуються речі, якими опікувалася таємна поліція в Російській імперії.

Взагалі навколо «Ревізора» відбувалося чимало дивних речей. Твір, у якому критикувалися імперські порядки і який негативно сприймався в урядових колах, чомусь був підтриманий царем Миколою I. Саме після появи «Ревізора» Гоголь виїздить за кордон, отримавши грошову допомогу від государині-імператриці й царя-батюшки. Чи не «засвітив» себе письменник «Ревізором» у середовищі петербурзького істеблішменту? Чи не тому 1836 року його відряджають до Європи — попрацювати в середовищі польських емігрантів? Те, що він з ними спілкувався, великим секретом не було. Якби такі речі чинив простий обиватель Російської імперії, не агент III Відділення, до нього, певно, з боку царської влади виникли б великі претензії. Але до Гоголя претензій не було.

Звісно, царська охрнка, як і будь-яка таємна поліція, намагалася не «світити» своїх агентів, особливо агентів цінних. Тому знайти прямі докази співпраці Гоголя з III-ім Відділенням проблематично. Але є свідчення Булгаріна, є чимало загадкових моментів біографії письменника. Зрештою, є його твори. Останні — це зашифрована біографія автора. Просто їх треба розшифрувати.

Чи вдавався Гоголь до плагіату?

В останні місяці перед повстанням декабристів Кондратій Рилєєв, який був одним із його організаторів і учасників, почав працювати над драмою «Богдан Хмельницький». Цей твір писався майже одночасно з трагедією Олександра Пушкіна «Борис Годунов». Поети добре зналися. І, звісно, могли бути в курсі творчих планів один одного. І «Богдан Хмельницький», і «Борис Годунов» замислювалися як широкі епічні полотна, що ображували переломні моменти історії. Рилєєв усе-таки мислив історію України як частину історії Великої Русі.

Ще перед написанням драми Рилєєв звертався до теми Хмельниччини. У його циклі дум, де в поетичній формі викладалася історія Русі, була й дума «Богдан Хмельницький». Сюжет останньої — романтична історія кохання козацького провідника та дружини чигиринського підстарости Даніеля Чаплинського, яка ніби визволила Хмельницького з тюрми. Ця легенда мала поширення в козацькому літописанні. Драма ж «Богдан Хмельницький», звісно, планувалася як більш широке полотно, де мала бути показана боротьба козацького гетьмана за свободу України. Її навіть можна було сприймати як алегорію боротьби проти тиранії — це питання було актуальним для Рилєєва і його соратників.

Проте Рилєєв устиг написати лише «Пролог» задуманого епічного твору. Дія «Прологу» відбувається на площі в Чигирині. На ній зібралися місцеві жителі, що просять єврея Янкеля, який узяв в оренду їхню церкву, відчинити храм. Однак Янкель не хоче цього робити, вимагаючи грошей. Це обурює чигиринців, які ладні застосувати до нього силу.

Один із героїв «Прологу», Юрко, говорить таке:

...Всё отнято у нас: права, уряды,
Имения, и даже церкви наши
Ограблены погаными жидами,
Священные сосуды перелиты
В подсвечники для грешных их суббот,
А ризы пышные жидовки
Употребить дерзнули на одежду.

Причиною цих бід Юрко бачить не стільки діяння зовнішніх ворогів, скільки покірність самих українців. Він говорить:

Нет, нет, поверь, создатель зла не хочет;
Не он, не он виной бед Украины,
Но мы с своим терпением воловьим.
Нет головы, нет гетмана у нас.

При прочитанні «Прологу» мимоволі напрашуються певні паралелі з «Тарасом Бульбою». Передусім упадає у вічі ім'я негативного персонажа — Янкель. Таке саме ім'я має єврей із гоголівської повісті. І Янкель Рилєєва, і Янкель Гоголя — орендарі.

Правда, ім'я Янкель було поширеним у єврейському середовищі Речі Посполитої. Це було «узагальнене» ім'я для місцевих юдеїв. Наприклад, єврейський персонаж роману у віршах Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» теж має таке. Хоча Міцкевичів Янкель помітно відрізняється і від рилєєвського, і від гоголівського.

Можна було б не звертати уваги на збіги імен героїв зазначених творів — мовляв, сталося це випадково, незалежно один від одного автори облюбували це ім'я для своїх персонажів. З цим можна було б погодитися, якби не інші збіги.

І в першій, і в другій редакціях «Тараса Бульби» є сцена, коли на Запорізьку Січ приходять згорьовані козаки з України й розповідають про свої біди. Ось який вигляд це має в першій редакції:

«— Бог в помощь вам, панове запорожцы!
— Здравствуйте! — отвечали работавшие в лодках,
приостановив свое занятие.
— Позвольте, панове запорожцы, речь держать!
— Говори!
И толпа усеяла и обступила весь берег.

— Слышали ли вы, что делается на Гетьманщине?

— А что? — произнес один из куренных атаманов.

— Такие дела делаются, что и рассказывать нечего.

— Какие же дела?

— Что и говорить! И родились, и крестились, еще не видали такого, — отвечал приземистый козак, поглядывая с гордостью владеющего важной тайной.

— Ну, ну, рассказывай, что такое! — кричала в один голос толпа.

— А разве вы, панове, до сих пор не слышали?

— Нет, не слышали.

— Как же это? Что ж, вы разве за горами живете, или татарин заткнул клейтухом уши ваши?

— Рассказывай! Полно толковать! — сказали несколько старшин, стоявших впереди.

— Так вы не слышали ничего про то, что жида уже взяли церкви святые, как шинки, на аренды?

— Нет.

— Так вы не слышали и про то, что уже христианину и пасхи не можно есть, покамест рассобачий жид не положит значка нечистою своею рукою?

— Ничего не слышали! — кричала толпа, подвигаясь ближе.

— И что ксендзы ездят из села в село в таратайках, в которых запряжены — пусть бы еще кони, это бы еще ничего, а то, просто, православные христиане. Так вы, может быть, и того не знаете, что нечистое католичество хочет, чтоб мы кинули и веру нашу христианскую? Вы, может быть, не слышали и об том, что уже из поповских риз жидовки шьют себе юбки?

— Стой, стой! — прервал кошевой, дотоле стоявший, углубивши глаза в землю, как и все запорожцы, которые в важных делах никогда не отдавались первому порыву, но молчали и между тем в тишине совокупляли в себе всю железную силу негодования. — Стой! Я скажу слово: а что ж вы, враг бы поколотил вашего батька, что ж вы? Разве у вас сабель не было, что ли? Как же вы пустили такому беззаконию?

— Э, как пустили такому беззаконию! — отвечал приземистый козак, — а попробовали бы вы, когда пятьдесят тысяч было одних ляхов, да еще к тому и часть гетьманцев приняла их веру».

Тут, як і в «Пролозі» до рилеєвського «Богдана Хмельницького», акцент робиться на переслідуванні українців за віру й на тому, що у них євреї позабирали в оренду церкви. Є й буквальні збіги, коли говориться, що зі священницьких риз єврейки шиють собі спідниці.

Звісно, цим збігам теж можна знайти пояснення. І Рилеєв, і Гоголь користувалися таким джерелом, як «Історія русів». У цьому творі є такі слова: поляки, «пограбувавши всі церкви благочестиві Руські, віддавши їх в оренду Жидам, а утвар церковну, як от: потири, дискоси, ризи, стихарі та всі інші речі розпродали і пропили тим же Жидам, котрі зі срібла церковного поробили собі посуд та убрання, а ризи та стихарі перейшли на спідниці Жидівкам; а тії тим перед Християнами хвалились, виставляючи нагрудники та спідниці, на яких видні були знаки наших хрестів, ними зірваних». Певно, найбільш адекватно цю інформацію передає в своєму творі Рилеєв. І складається враження, що Гоголь запозичив її саме в нього, а не з «Історії русів». Показово, що і в Рилеєва, і в Гоголя просто говориться, що єврейки перешивали з риз православних священників для себе спідниці, але там не згадується, як в «Історії...», ніби вони хвалилися зображеними на тканинах хрестами.

Є в цих творах ще один цікавий збіг, який уже не має стосунку до «Історії русів». У Рилеєва, як ми зазначали, акцент робиться на тому, що в бідах українських козаків винні вони самі, оскільки були терплячі, як воли. Приблизно те саме зустрічаємо і в Гоголя, коли один із запорожців кидає в живі очі козакам, що прибули з України: «А что ж вы, враг бы поколотил вашего батька, что ж вы? Разве у вас сабель не было, что ли? Как же выпустили такому беззаконию?».

Забагато збігів, чи не так? Напрошується висновок, що Гоголь був ознайомлений із «Прологом» до рилеєвського «Богдана Хмельницького». Але — як? Твір не був закінчений, перебував у рукописі. Після повстання декабристів, коли Рилеєва заарештували, а потім стратили, текст потрапив до рук царської охоранки. Вперше «Пролог» був опублікований аж... 1956 року.

Відомо, що Рилеєв підтримував дружні стосунки зі згадуваним агентом III Відділення Фаддеем Булгаріним. Збереглося їхнє листування. Рилеєв навіть присвятив Булгаріну свою думу «Мстислав Удалий».

Цілком можливо, що «Пролог» до рилеєвського «Богдана Хмельницького» міг опинитися в руках Булгаріна, а той, у свою чергу, дав його прочитати Гоголеві. Звісно, документальних свідчень, які б це підтверджували, немає. Правда, є текст «Тараса Бульби», який видає цю таємницю.

Чи не тому Гоголь так любив палити свої твори? Ймовірно, у них він мимоволі вибовкував речі, яких не повинна була знати широка публіка.

Дві редакції

Ще до появи «Тараса Бульби» Гоголь звертався до історичної тематики. Прикладом цього може бути згадувана вже повість «Страшна помста». Щоправда, у цьому творі історія служить хіба що тлом для казкової оповіді. Приміром, героєм «Страшної помсти» є згадуваний запорожець Микита, який гуляє десь у степу, має справу з «королівськими шляхтичами» тощо.

Очевидно, глибшого історичного наповнення автор планував надати романові «Гетьман», який так і не був закінчений. Над ним Гоголь працював у 1830–1832 роках, але спалив його, залишивши лише дві глави. У «Северных цветах» за 1831 рік було опубліковано уривок із цього твору під назвою «Глави з історичного роману». Цей уривок разом з іншим, «Кривавим бандуристом», Гоголь помістив у збірник «Арабески» (1835). Дія «Гетьмана» відбувається десь у середині XVII ст. Головний герой роману, Степан Остриця, є історичною особою, ніжинським полковником. Очевидно, відомості про нього Гоголь почерпнув з «Історії русів».

Узагалі в «Гетьмані» зустрічаємо низку деталей, співзвучних із деталями «Тараса Бульби». Наприклад, це опис козацької садиби, розповідь про гноблення православних християн євреями-орендарями (сюжет, поширений у козацькому літописанні), зображення запорозьких типів тощо.

Імовірно, написання «Тараса Бульби» варто пов'язувати з «українським піднесенням» Гоголя. 1833 року робилися кроки з організації університету в Києві. Цією справою опікувався приятель Гоголя Михайло Максимович. Відомий лист Гоголя до цього діяча, написаний у грудні 1833 року, де є такі слова:

«Представь, я тоже думал. Туда, туда! В Киев! В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, не правда? Там или вокруг него деялись дела старины нашей. Я работаю. Я всеми силами стараюсь; но на меня находит страх: может быть, я не успею. Мне надоел Петербург, или, лучше, не он, но проклятый климат его: он меня допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобой киевские

кафедры. Много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами. Разве это малость? Но меня смущает, если это не исполнится... Если же исполнится, да ты надуешь — тогда одному приехать в этот край, хоть и желанный, но быть одному совершенно, не иметь с кем заговорить языком души — это страшно! Говорят, уже очень много назначено туда каких-то немцев, это тоже не так приятно. Хотя бы для святого Владимира (передбачалося, що університет у Києві має носити ім'я святого Володимира. — П. К.) побольше славян. Нужно будет стараться кого-нибудь из известных людей туда впихнуть, истинно просвещенных и так же чистых и добрых душою, как мы с тобою».

Цей лист люблять цитувати деякі автори, вважаючи, що в ньому Гоголь засвідчив свою українофільську налаштованість. У певному розумінні це справді так. Письменник висловлює захоплення Києвом, називає його «нашим», а не «їхнім». Правда, чи можна ці слова однозначно трактувати як протиставлення «нашого», українського, та «їхнього», російського? Радше маємо аморфне протиставлення регіонального, малоросійського, центром якого є Київ, де відбувалися діяння «старовини нашої» і де можна заговорити «мовою душі», та столичного Петербурга, який уже Гоголеві набрид, передусім через свій клімат. Відчуваються в цьому листі й певні слов'янофільські настрої. Гоголь переймається, що кафедри в університеті Києва можуть обсадити німцями й це буде наругою «їхніх» над «нашими». Адже Київ — такий собі «корінь слов'янщини», саме тут Володимир Святий хрестив Русь. Це давнє місто на схилах Дніпра має лишатися місцем для душі слов'янської — на противагу «штучному» Петербургові.

Варто враховувати, що на той час Гоголь займався українськими студіями. Навіть у згаданому листі до Максимовича він надсилає йому текст української народної пісні, яка адресатові, ймовірно, відома не була. Одним із результатів фольклорних студій Гоголя стала його стаття «Про малоросійські пісні», що ввійшла до збірника «Арабески». І в «Тарасові Бульбі» є сильний фольклорний струмінь. Дехто навіть ладен трактувати цю повість як такий собі епічний твір, створений здебільшого на фольклорній основі. Справді, як уже говорилося, під час написання «Тараса Бульби» Гоголь широко використовував фольклорні матеріали. Наприклад, у листі від 6 березня 1834 року до

Ізмаїла Срезневського, що уклав збірник «Запорізька старовина», він писав: «Где выкопали вы столько сокровищ? Все думы, и особенно повести бандуристов, ослепительно хороши. Из них только пять были мне известны прежде, прочие были для меня все — новость! Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями».

Тоді ж Гоголь студіює українську історію. Правда, у згаданому листі до Срезневського він зазначає, що збайдужів до козацьких літописів, за винятком лише «Історії русів», оскільки його автор «выхватил хоть горсть преданий и знал, о чем он пишет». Тобто до осмислення історії Гоголь підходив із позицій такого собі «фольклорного романтизму».

У згаданих «Арабесках» уміщена була стаття Гоголя «Взгляд на составление Малороссии» («Погляд на формування Малоросії»). Це мав би бути вступ до великого наративу. Спроба такого наративу вже була в історіографії — передусім мається на увазі «Історія Малої Росії» (1822) Дмитра Бантиша-Каменського. Гоголь планував створити щось подібне — свою багатотомну малоросійську історію (про це він писав у листі до Максимовича від 12 лютого 1834 року).

Але повернімося до згаданої статті «Погляд на формування Малоросії». Вона привертає увагу кількома аспектами. Початки формування території цього краю Гоголь пов'язує з розпадом Русі, набігами татарських племен і, зрештою, появою козацтва. Тут він ніби продовжує лінію козацьких літописців, для яких історія України реально починається з козаків. Другий, особливо цікавий аспект роботи полягає в тому, що Україну Гоголь розглядає як «справжню батьківщину слов'янства». Правда, трактує її в дуже вузькому розумінні — як землю давніх полян і сіверян. Тобто поляни й сіверяни для нього — «чисті слов'янські племена». Нескладно завважити, що ця «справжня батьківщина слов'янства» майже збігається з теренами Гетьманщини. Звідси висновок: «справжніми слов'янами» є козаки. У «чистому слов'янстві» Гоголь відмовляє навіть великоросам (бо ті змішалися з фінськими племенами), не кажучи вже про поляків. Приблизно таку саму концепцію щодо «слов'янської чистоти» українців маємо в «Історії русів». Згодом вона була трансльована в «Тарасові Бульбі».

Гоголь сподівався, що, опинившись у Києві, займатиметься історичними студіями. Проте так не сталося. І все ж матеріали студій над українською історією не пропали. Вони знайшли свій вияв у «Тарасові Бульбі». Ця невелика повість, загалом кажучи, стала вагомішою для формування уявлень про українську історію, аніж великі історичні наративи. У цьому сенсі Гоголеві пощастило. Уявімо собі, що замість «Тараса Бульби» він написав би багатотомну «Історію Малоросії». Боюся, про неї скоро б забули. Як забули гоголівську статтю «Погляд на формування Малоросії».

Говорячи про намагання Гоголя обійняти кафедру в київському університеті святого Володимира, варто мати на увазі й те, що цей вищий навчальний заклад створювався як «антипольська структура» після Листопадового повстання. Взагалі історія появи цього університету досить специфічна. На початку ХІХ ст. за правління ліберального царя Олександра І в Російській імперії з'являється ціла низка університетів та вищих шкіл. Ставилося питання про організацію вищої школи й на теренах Правобережної України. Одним із міст-претендентів був Київ, де існувала Києво-Могилянська академія. Правда, Тадеуш Чацький, який опікувався шкільництвом у цьому регіоні, вважав, що реорганізувати цей навчальний заклад в університет немає змоги.

У 1803–1805 роках він разом із Гуго Коллонтаєм заснував Вищу гімназію в Кременці. Не виключено, що це було зроблено зумисне. Чацький намагався створити вищий навчальний заклад, який би став осердям польськості. Це зручніше було зробити в Кременці, де позиції польської шляхти були сильніші, ніж у Києві. І справді, Вища Волинська гімназія (Кременецький ліцей) стала оплотом польськості. Після Листопадового повстання царський уряд вирішив цей навчальний заклад ліквідувати. Замість нього (і на противагу йому) було вирішено створити суто російський університет у Києві. Він мав статус імператорського університету, тобто його автономні права були обмежені, а ректор призначався безпосередньо царем. При створенні університету з Кременецького ліцею до Києва вивезли бібліотеку, різноманітне обладнання. Переїхали навіть деякі викладачі.

Про всі ці перипетії, пов'язані з організацією університету в Києві, Гоголь не міг не знати. Це був один з епізодів війни між росіянами та поляками — війни, щоправда, на культурному фронті. Загалом кажучи,

це була війна за душі українців. Росіянам важливо було зробити Київ своїм, утвердити тут університет, який би став осередком російськості та православ'я. Недаремно йому було надане ім'я Володимира Святого — хрестителя Русі, якого імперська історіографія представляла одним з головних творців російської державності.

Цікавим є зображення Києва у «Тарасі Бульбі». Це місто постає як осередок польськості. Тут живуть польські аристократи, зокрема якийсь воєвода ковенський зі своєю дочкою. Але тут же існує православна академія, тобто осередок руськості. Цією академією навіть опікується київський воєвода Адам Кисіль (до речі, один із представників правлячої еліти Речі Посполитої, який дотримувався православ'я). І хоча подекуди в Гоголя зустрічається дещо іронічне зображення цієї академії (особливо в повісті «Вій»), однак у «Тарасові Бульбі» вона трактується поважно. З одного боку, головний герой повісті ніби насміхається з тієї вченості, яку культивують в цьому навчальному закладі. Але з іншого боку — чомусь саме туди він посилає навчатися своїх синів. Мало того — демонструє певні знання, що їх, очевидно, сам здобув у тій самій академії.

Отже, Київ постає як своєрідна арена, де змагаються руськість і польськість. Це також місце, де вони контактують. Саме в Києві Андрій зустрічає даму свого серця, дочку ковенського воєводи. Тут починається їхній роман, який завершується трагічно.

Взагалі «київська історія» Гоголя виглядає дещо дивно. Він претендує на те, щоб обійняти в Київському університеті кафедру історії, але царські чиновники не дають йому цього зробити. Натомість Гоголю дозволяють, попри його дуже посередній педагогічний талент, викладати історію в столичному (!) Петербурзькому університеті. Зрозуміло, все це робилося з санкції влади. Ось і питання: чому Гоголя не пустили в Київ, а залишили в Петербурзі? Ймовірно, царським чиновникам він був потрібніший у столиці, ніж у провінції. Адже на той час Гоголь устиг заприятелювати з видатними столичними інтелектуалами, Пушкіним зокрема. А для царської охоранки важливо було знати, що діється в цьому середовищі. Гоголь же, очевидно, непогано її про це інформував.

Установити точний час, коли Гоголь працював над «Тарасом Бульбою», як і над іншими повістями збірника «Миргород», проблематично. Найбільш імовірний час роботи над «Тарасом

Бульбою»: кінець 1833–початок 1834-х років. Власне, це час, коли Гоголь мав великі надії щодо свого переїзду на терени України, до Києва. Тому «Тараса Бульбу», принаймні першу редакцію повісті, можна трактувати як таку собі «похвальну пісню» Україні — Україні не стільки реальній, скільки вигаданій, про яку мріяв Гоголь.

Повісті збірника «Миргород», серед яких і «Тарас Бульба», побачили світ 1835 року (цензурний дозвіл 29 грудня 1834 року). Збірник мав підзаголовок «Повести, служащие продолжением “Вечеров на хуторе близ Диканьки”». Тут доречно відзначити, що Гоголь планував здійснити третій випуск «Вечорів...», — адже ці твори мали популярність. Проте, очевидно, він «переріс» загалом добродушний гумор цих повістей і вирішив запропонувати читачеві твори дещо іншого характеру. Це й бачимо в «Миргороді». Хоча в деякому розумінні ці повісті справді є продовженням «Вечорів...». Маємо тут звернення до української проблематики. Є тут певна доза й іронії, і героїки. Правда, «географія назви» збірника дещо змінена. Здавалося б, і Диканька, і Миргород — майже те саме. З погляду освіченого петербуржця — це малоросійська провінція. Два населені пункти в Полтавській губернії, які колись входили до складу Гетьманщини. Та все ж різниця між ними є. У «Вечорах...» оповідь відбувається на хуторі біля Диканьки — села, що було колись власністю Василя Кочубея, який написав донос цареві Петру I на Івана Мазепу. Чи не натякав Гоголь, беручи таку назву для збірки своїх повістей, на мазепинські часи? Миргород — це вже дещо інше. Це містечко, хай навіть дуже провінційне. Відповідно, і повісті «Миргорода» є більш «міськими», а не «хуторянськими».

Однак на «миргородській» редакції «Тараса Бульби» Гоголь не зупинився. Він продовжив працювати над повістю. Які були в нього стимули для цього? Поширеною є версія, що робив він це на угоду цареві чи царським чиновникам, які хотіли, щоб твір дістав більш патріотичне й проросійське звучання.

Справді, якщо порівняти дві редакції повісті, то на перший погляд видається, що друга редакція і більш патріотична, й більш проросійська, про що ми детальніше вестимемо мову далі. Та разом із цим — саме у другу редакцію письменник-містифікатор заклав більше підводних рифів, які цю «патріотичність» руйнували.

Певно, Гоголь розумів, що перша редакція повісті вийшла досить сухою та схематичною. Їй бракувало поезії. Ці вади були практично зняті у другій редакції твору. Хоча, загалом кажучи, перша редакція лишилася більш «правдивою» та «автентичною».

Імовірно, над другою редакцією «Тараса Бульби» Гоголь працював із серпня 1839 року до травня 1842 року. У серпні 1839 року письменник, перебуваючи за кордоном, відчуває період захоплення українською історією та народною творчістю. Це можна трактувати як його ностальгію за батьківщиною — Україною. 15 серпня із Марієнбада Гоголь пише Михайлові Погодіну:

«Малороссийские песни со мною. Занимаюсь и тщусь, сколько возможно, надыхаться стариною».

Подібні зізнання зустрічаємо й в інших листах Гоголя за цей період.

Складно проникнути у творчу лабораторію Гоголя. Схоже, переробляв він «Тараса Бульбу» за кілька підходів. Деякі глави першої редакції зазнали лише незначних змін. Хоча ці зміни все одно є досить важливими й допомагають у розкодуванні твору. Були також написані нові глави.

Зупинімося на змінах змістового плану. У першу главу Гоголь вставив розлогу історичну характеристику виникнення козацтва. Вона не зовсім вписується в художню канву тексту й скидається радше на уривок із твору наукового характеру. Можливо, це й був фрагмент з історії України, роботу над якою Гоголь міг продовжувати після публікації першої редакції «Тараса Бульби».

Загалом же перша глава, якщо відкинути згаданий уривок і деякі інші незначні правки, практично зберегла свій початковий вигляд. Не зазнала суттєвих змін і друга глава.

Зате третя глава була перероблена. Вона стала основою для появи нової глави — четвертої. Було зроблено розлогі вставки, де описувалася Запорізька Січ. Зокрема говорилося про її закони та звичаї, про конфлікти між куренями. В цих описах Гоголь значною мірою спирався на Боплана. Також був уведений новий епізод, який, на нашу думку, має принципове значення для характеристики головного персонажа — Тараса Бульби. Останній влаштовує таку собі інтригу — підмовляє козаків повстати проти кошового отамана, оскільки той

вимагає дотримуватися договорів Січі й відмовляється здійснювати походи. Ця інтрига Бульбі цілком вдається. У результаті її на «позачергових виборах» обирається новий отаман.

Четверта глава першої редакції також послужила за основу для двох нових глав — п'ятої та шостої. При цьому було додано чимало нового матеріалу. Не особливо змінивши розповідь про козацький наїзд на польські землі, Гоголь зупиняється на «психології зради» Андрія. Детально описуються його душевні переживання, зустріч із дочкою воєводи. У першій редакції ці епізоди виглядають сухувато.

Новим є також опис католицького монастиря й будинку воєводи. Можна зустріти думку, що тут дали про себе знати італійські враження Гоголя. Однак це могли бути й спогади письменника про перебування в Дубні, що пробудилися в ньому під впливом подорожі на Захід.

П'ятій главі першої редакції «Бульби» відповідає сьома глава другої редакції. Тут теж зустрічаємо чимало нових епізодів. Замість стислої розповіді про битву під Дубном маємо епічну (чи псевдоепічну?) оповідь. У цій главі — і розлогий апофеоз козацтва, й емоційне зображення героїчних сцен, чого не було в попередній редакції.

Також п'ята глава разом із шостою дала матеріал для нових восьмої та дев'ятої глав. У новій редакції зустрічаємо зміну характеристики поведінки Андрія. Якщо в першому варіанті тексту акцент робився на боязні цього персонажа, то в другій він цілком віддається бою. Загалом Андрій у другій редакції постає в ореолі романтичності й перетворюється, здавалося б, на позитивного героя. Показовими є й відмінності в описі вбивства Андрія. Якщо в першій редакції у цій сцені вловлюємо елементи карикатурності, введені свідомо чи несвідомо, то в другій редакції цього немає. Тут смерть молодого Бульбенка постає як подія справді трагічна.

По-новому виписана сцена останнього бою козаків із поляками під Дубном. Тут даються характеристики окремих героїв-запорожців (особливо розлогою є характеристика Мусія Шила). Також подаються патріотичні промови самого Тараса Бульби. Чимось вони нагадують вигадані звернення-промови окремих історичних персонажів, наприклад Богдана Хмельницького, з «Історії русів». Правда, ця епічність, схоже, є поверховою: у текст Гоголь вмонтовує чимало карикатурних епізодів, які руйнують її.

Останні три глави першої редакції, сьома, восьма й дев'ята, зазнали незначних змін і становили відповідно десяту, одинадцятую й дванадцятую глави другої редакції. Зміни, які вносив Гоголь, допомагали відтінити певні акценти чи навіть змістити їх. Зокрема це стосується фінальної сцени, де зображено загибель Тараса Бульби. У першій редакції вона загалом прописана скромно, без особливої патетики. У другій Бульба виголошує пафосну промову нібито в дусі російського патріотизму з елементами пророцтва.

У результаті переробки, як бачимо, збільшилася кількість глав повісті — з дев'яти до дванадцяти. Либонь, це збільшення мало певний символічний сенс. У християнстві число дванадцять сприймається як благосне — згадаймо хоча б дванадцятьох апостолів. Значно зріс і обсяг повісті — фактично вдвічі.

Між першою та другою редакціями спостерігаємо зміщення деяких ідейних акцентів. Поширеною є думка, що перша редакція була більш проукраїнська, тоді як друга — більш проросійська. Справді, у першій редакції для позначення козацької землі вживається слово Україна. Тут, схоже, Гоголь іде за Бопланом, який послуговувався саме цим терміном. За часів Гоголя широко вживався термін Малоросія, який ототожнювався переважно з Гетьманщиною (існувала навіть адміністративна одиниця — Малоросійське генерал-губернаторство). Що ж до терміна Україна, то його значення було досить розмите. Переважно він використовувався для позначення певних регіонів нинішніх українських земель. Наприклад, деякий час назва Україна офіційно використовувалася на позначення Слобожанщини. У Тараса Шевченка, сучасника Гоголя, під Україною здебільшого розумілися нинішні центральноукраїнські землі; принаймні він розмежовував поняття Україна, Поділля й Волинь, хоча і вважав їх спорідненими землями, де живе один народ.

Поряд із терміном Україна Гоголь використовує терміни Русь або Росія. Це стосується й першої редакції, а ще більшою мірою — другої. У другій редакції термін Русь (Росія) «заглушує» термін Україна. Тобто українські землі тут виглядають як частина Русі (Росії). Це й дало привід говорити про більшу «російськість» другої редакції.

Звісно, росіянин, сучасник Гоголя, читаючи «Тараса Бульбу», сприймав Україну й українське козацтво як частину Русі (Росії). І для цього читача поняття Русь та Росія ототожнювалися. Тому йому

здавалося, що ця гоголівська повість — проросійський патріотичний твір. Особливо патріотично виглядала друга редакція.

Насправді таке сприйняття було поверховим. У «Погляді на формування Малоросії» Гоголь (про це вже говорилося) трактував українські землі як такі, де жили «чисті слов'янські племена». Щодо «Великої Росії», то тут, на його думку, слов'яни почали змішуватися з фінськими народами. Виходило, що українські землі і є справжньою Руссю чи Росією, а українці — справжніми русами чи росіянами. Про росіян, власне великоросів, у «Тарасові Бульбі» не йшлося взагалі. Словом, у разі бажання «Тараса Бульбу» можна трактувати як український патріотичний твір.

Ігри з хронологією... і не тільки

Чимало дослідників звертають увагу на дивні моменти, які стосуються хронології повісті «Тарас Бульба». Визначити час дії цього твору дуже проблематично. В одних випадках вказується на XV ст., в інших — на XVI ст. Водночас чимало подій, які згадуються в творі, стосуються XVII ст.

Приміром, на початку першої редакції повісті описується світлиця, куди заходить Тарас Бульба зі своїми синами. У цьому описі читаємо:

«Всё в светлице было убрано во вкусе того времени; а время это касалось XVI века, когда еще только что начинала рождаться мысль об унии».

Тобто мова йде про XVI ст. Згадка про те, що в той час зароджувалася думка про унію (безперечно, мається на увазі Берестейська унія 1596 року), ніби дає можливість більш точно визначити хронологію — це кінець XVI ст.

У другій редакції цей епізод передано дещо інакше. Згадка про XVI ст. чомусь випала. Хоча про унію все-таки йдеться. Там читаємо:

«Светлица была убрана во вкусе того времени, о котором живые намеки остались только в песнях да в народных думах, уже не поющих более на Украине бородатыми старцами-слепцами в сопровождении тихого треньканья бандуры, в виду обступившего народа; во вкусе того бранного, трудного времени, когда начали разыгрываться схватки и битвы на Украине за унию».

Тут уже є певне зміщення хронології: дія повісті належить не до періоду зародження унії, як у першій редакції, а до постуніатських часів, коли почалися битви за унію. Це рубіж XVI–XVII ст.

Проте невдовзі після цього епізоду зустрічаємо характеристику Тараса Бульби, в якій читачеві дають зрозуміти, що дія твору відбувається у... XV ст. У першій редакції про головного героя говориться так:

«Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли только возникнуть в грубый XV век, и притом на

полукочующем Востоке Европы, во время правого и неправого понятия о землях, сделавшихся каким-то спорным, нерешенным владением, к каким принадлежала тогда Украина. Вечная необходимость Пограничной защиты против трех разнохарактерных наций — всё это придавало какой-то вольный, широкий размер подвигам сынов ее и воспитало упрямство духа. Это упрямство духа отпечаталось во всей силе на Тарасе Бульбе. Когда Баторий устроил полки в Малороссии и облек ее в ту воинственную арматуру, которою сперва означены были одни обитатели порогов, он был из числа Первых полковников».

У цьому фрагменті закладена хронологічна колізія. Гоголь згадує, що король Речі Посполитої Стефан Баторій «влаштував полки в Малоросії». Справді, 16 вересня 1578 року цей король збільшив кількість реєстрових козаків до 500 осіб, а потім — до 600 козаків. Був також поставлений козацький гетьман («*dux supremus*»): ним тоді призначили брацлавського каштеляна, черкаського старосту князя Михайла Вишневецького (до речі, двоюрідного брата Дмитра Вишневецького, який, вважається, увійшов у фольклор під іменем Байди). Ця реформа Баторія подекуди навіть сприймалася як організація українського реєстрового козацтва, хоча насправді воно було зорганізоване дещо раніше — ще за короля Сигізмунда Августа, 1572 року Отже, ця подія належить до XVI, а не до XV ст.

У другій редакції повісті Гоголь, говорячи про ці речі, ніби знімає вказану хронологічну колізію. Він пише:

«Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век на полукочующем углу Европы, когда вся южная первобытная Россия, оставленная своими князьями, была опустошена, выжжена дотла неукротимыми набегами монгольских хищников... Тарас был один из числа коренных, старых полковников: весь был он создан для бранной тревоги и отличался грубой прямою своего нрава. Тогда влияние Польши начинало уже оказываться на русском дворянстве. Многие перенимали уже польские обычаи, заводили роскошь, великолепные прислуги, соколов, ловчих, обеды, дворы. Тарасу было это не по сердцу».

Але як не крути, дуже проблематично говорити, ніби в XV ст. існувало українське козацтво, а надто «корінні, старі» козацькі полковники.

Незважаючи на заяви Гоголя, що дія повісті відбувається в XV чи принаймні у XVI ст., згадувані в ній події та персони належать переважно до другої чверті XVII ст. Хіба що деякі з подій, наприклад міфічна страта Наливайка в міднім бику, стосуються останніх років XVI ст.

На самісінькому початку повісті сказано, що до Тараса Бульби на хутір приїжджають його сини, які навчалися в православній Київській академії. Але цей навчальний заклад почав функціонувати 1632 року і звався попервах Київською колегією (або ж колегіумом). До того в Києві існували лише православні школи при Київському братстві (не раніше від 1615 року) та Києво-Печерській лаврі. Статус академії Київська колегія дістала 1658 року завдяки Гадяцькому договору, а поширення ця назва — Київська академія — набула лише в кінці XVII ст.

Гоголь же, характеризуючи заклад, де навчалися сини Бульби, вживає саме термін академія. Зокрема в першій редакції повісті є такі слова: «Сам воевода, Адам Кисель, несмотря на оказываемое покровительство академии, не вводил их в общество и приказывал держать их построже». Те саме речення є і в другій редакції. Справді, Адам Кисіль — реальна історична особа. Він був сенатором Речі Посполитої, з 1649 по 1653 рр. обіймав становище київського воєводи. Кисіль дотримувався православ'я, належав до числа соратників митрополита Петра Могили і дійсно надавав матеріальну підтримку Київському колегіуму. Тож у наведеному реченні про покровительство Киселя над Київською академією Гоголь майже адекватно відобразив історичні реалії.

І в першій, і в другій редакції повісті є згадки про французького (іноземного) інженера. В його особі нескладно впізнати Боплана, який служив у польській армії на теренах України якраз у другій чверті XVII ст.

Доволі конкретною є прив'язка подій «Тараса Бульби» до відомого козацького повстання під проводом Якова Острянина (у повісті — Остряниця) й Дмитра Гуні, яке відбулося 1638 року У першій редакції зустрічаємо такий опис цього повстання:

«Тридцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украины. Это уже не был какой-нибудь отряд, выступавший для добычи или своей отдельной цели: это было дело общее. Это целая нация, которой терпение уже переполнилось, поднялась мстить за оскорбленные права свои, за униженную религию свою и обычай, за вероломные убийства гетьманов своих и полковников, за насилие жидовских арендаторов и за всё, в чем считал себя оскорбленным угнетенный народ. Верховным начальником войска был гетьман Острица, еще молодой, кипевший желанием скорее сбросить утеснительный деспотизм, наложенный самоуправием государственных магнатов, и очистить Украину от жидовства, уни и постороннего сброда. Возле него был виден престарелый и опытный товарищ и советник его Гуня. Сорок тысяч лошадей нетерпеливо ржали под седоками и без седоков. Восемь полков, из которых половина конных и половина пеших, в суконных алых, синих и желтых кафтанах, выступали браво и горделиво. Восемь опытных полковников правили ими и хладнокровным движением бровей своих ускоряли или останавливали нетерпеливый поход их. Одним из них начальствовал Бульба. Преклонные лета, слава и опытность давали ему значительный перевес в совете; но неумолимая и свирепая жестокость его казалась ужасною даже для глубоко оскорбленных защитников. Его совет дышал только одним истреблением, и седая голова его определяла только огонь и виселицу. Не буду описывать тех битв, где отличались козаки, ни постепенного хода всей великой кампании: это принадлежит истории. Там изображено подробно, как бежали польские гарнизоны из освобождаемых городов, как были перевешаны бессовестные арендаторы-жиды, как слаб был коронный гетьман Николай Потоцкий с многочисленною своею армиею против этой непреодолимой силы, как, разбитый, преследуемый, перетопил он в небольшой речке лучшую часть своего войска, как облегли его в небольшом местечке Подокном грозные козацкие полки и как, приведенный в крайность, польский гетьман клятвенно обещал полное удовлетворение во всем со стороны короля и государственных чинов, и возвращение всех прежних прав и преимуществ; но козаки, наученные прежним вероломством, были неумолимы, и Потоцкий не красовался бы более на шеститысячном

своём аргамаке, привлекая взоры знатных панн и зависть дворянства, если бы не спасло его находившееся в местечке русское духовенство».

У другій редакції згадку про повстання Острянина й Гуні подано приблизно в такому ж руслі. Щоправда, кількість козацького війська помітно зростає: із 30-тисячного воно перетворюється на 120-тисячне.

У цих описах не бачимо відображення реалій повстання під проводом Острянина й Гуні. Це радше така собі міфологізована оповідь про козацькі звитяги. Натомість тут є згадка про одного історичного персонажа — полководця Миколу Потоцького (1593–1651), який придушив повстання під проводом Острянина й Гуні. Отже, це ще одна вказівка на те, що події «Тараса Бульби» відбувалися в другій чверті XVII ст.

У першій редакції, коли йдеться про те ж таки повстання під проводом Острянина й Гуні, натрапляємо на такі слова: «Но обратимся к нашей истории. Что ж делал Тарас с своим полком? А Тарас выжег восемнадцать местечек, около сорока костелов и уже доходил до Кракова». Приблизно ту саму фразу зустрічаємо і в другій редакції.

Насправді повстанці під проводом Острянина й Гуні не доходили до Кракова. Вони діяли переважно на теренах нинішньої центральної України. Однак тут можна побачити певну історичну накладку. За часів Хмельниччини козацькі загони доходили до польських етнічних земель. Союзник Богдана Хмельницького, правитель Трансільванії (Семиграддя) Юрій Ракоці, 1657 року, спираючись на допомогу українських та шведських військ, захопив значну частину Польщі включно з Краковом і Варшавою. Під його керівництвом воював козацький полковник Антон Жданович, посланий Хмельницьким. Тобто при бажанні в особі Ждановича можна вглядіти прообраз Тараса Бульби.

Проте хронологічні накладки — далеко не всі фактичні неточності, що їх ми маємо в повісті. Наприклад, хоча Гоголь і користувався «Описом України» Боплана й навіть «повторював» його в окремих місцях, проте вигадав існування якогось торгово-ремісничого осередку, який знаходився поряд із Січчю і ніби був її «господарським двійником». Про це детальніше йтиметься далі.

Гоголь не лише вигадує персонажів свого твору, але іноді й наділяє їх дивними посадами. Наприклад, польську панночку, в яку закохується Андрій, називає дочкою ковенського воєводи. Уже говорилося, що литовське місто Каунас (Ковно) ніколи не було центром воєводства. За часів Гоголя це навіть не був центр губернії — звичайнісіньке повітове містечко. Зрештою, незрозуміло, чому ковенський воєвода жив у Києві, коли, згідно з другою редакцією «Тараса Бульби», тут був свій воєвода — Адам Кисіль. Незрозуміло також, чому цей ковенський воєвода опиняється в Дубні й керує обороною цього міста. Адже Дубно й Ковно розташовуються на відстані близько семисот кілометрів одне від одного. Зрештою, Дубно за часів Речі Посполитої входило до складу Волинського воєводства, й Гоголь, здавалося б, мав про це знати.

Звісно, історична белетристика в часи Гоголя — втім, і не тільки в його часи — великої точності не вимагала. Письменник міг собі дозволити вигадувати історичних персонажів, комбінувати факти минулого, вдаватися до їхнього переосмислення тощо. Але, пишучи твір на історичну тематику, він мав би дотримуватися загальновідомих фактів.

А в «Тарасі Бульбі» подекуди спостерігаємо ігнорування історичного фактажу.

Водночас письменник уводить у твір набір реальних історичних фактів, які стосуються саме XVII ст. Це існування Києво-Могилянської академії, повстання під проводом Острянина й Гуні, згадки про Миколу Потоцького, Адама Киселя, а також імовірна згадка про Боплана.

Назвати це помилкою — знов-таки проблематично. Гоголь, який студіював історію України, знав, що наведені ним у повісті події належать переважно до XVII ст., у крайньому випадку — до кінця XVI ст.

Навіщо Гоголь припускався таких грубих хронологічних і фактичних неточностей? Списати це на неуважність автора не випадає. Складається враження, що робив він це свідомо.

Відповідно, виникає питання: а яка в цьому була мета?

Можливо, письменник давав читачам сигнал: мовляв, не сприймайте цього тексту всерйоз, це вигадка, в якій маємо перекручену чи сфальсифіковану історію...

Правда, далеко не кожен цей сигнал сприйме. Багато кому хочеться вірити, що описане в повісті — правда. А дехто просто не замислюється над цим, зачарований зовнішньою красою тексту.

Тарас Бульба: герой чи антигерой?

Загалом у літературі утвердилася думка, що Тарас Бульба — герой позитивний. У повісті можна віднайти чимало фрагментів, які дозволяють схарактеризувати його з позитивного боку. Але поряд із цим є в тексті й місця, що дають підстави сумніватися в «позитивності» Бульби. При бажанні у них можна вгледіти авторське прагнення подати цього героя в світлі негативному.

Наприклад, таке трактування зустрічаємо в Едити Бояновської, до розвідки якої ми вже зверталися. Вона пише:

«Гоголь... руйнує монументальний образ Тараса з допомогою комізму. Його справжнє ім'я — Бульба — видається смішним: воно означає «картопля» українською та білоруською. «Тарас Бульба», якого англійською мовою можна було б передати як Johnny Potato, безумовно, звучить як безглузде ім'я для національного героя, навіть у такій картоплецентричній кулінарній культурі, як українська. Проте це ім'я насправді здається доречним, оскільки Тарасове тіло нагадує громіздку й округлу бульбу. У першій главі Гоголь пригощає нас смачною сценою, коли Бульба сідає коня, який бешено отшатнувся, почувствовав на себе двадцятипудовое бремя, потому что Бульба был чрезвычайно тяжел и толст...» Гоголь доводить ідею героїчного персонажа до крайності: 20 російських пудів відповідає понад 320 кілограмам! Образ колосальної повноти Тараса, який мало не розчавлює свого коня, ставить жирну пляму на його подальшому зображенні як хвацького та спритного вояка. Спочатку Гоголь мав намір дати йому навіть смішніше ім'я — Кульбаба, яке з'являється в рукописній версії 1835 року... Хоча й позбавлене сенсу в російській мові, це слово містить корінь баба, що виглядає зовсім недоречно на тлі сповідуваного Тарасом презирства до жіночого світу. «Кульбаба» — тендітна квітка, чиї спори можна здмухнути одним подувом (Гоголь вміщує її у своїх «Матеріалах до словника»...)).»

Додамо від себе: якщо Гоголь справді розуміє під бульбою картоплю, то чи не є це натяком на неісторичність або навіть

антиісторичність «Тараса Бульби»? Адже картопля в Україні з'явилася не раніше XVIII ст., тоді як дія повісті (про це вже йшлося) переноситься аж у століття XV-те...

Однак Гоголь, даючи ім'я своєму героєві, не обов'язково мав на думці картоплю. У той час ця овочева культура не була популярною на рідній письменникові Полтавщині. Зрештою, слово бульба в українській мові має кілька значень. Під бульбою розуміють м'ясисте потовщення на корені або взагалі на підземній частині рослини. Та є ще одне значення. Бульбами називали кульки, бульбашки на поверхні рідини. Таким чином, у переносному розумінні бульба — щось поверхове, незначуще.

На користь такої думки працює й поширена версія, нібито головну сюжетну лінію «Тараса Бульби» Гоголь запозичив із родинного переказу Миклухо-Маклаїв. Із цього роду походив відомий дослідник Микола Миклухо-Маклай, дядько якого по батьковій лінії навчався і товаришував із Миколою Гоголем у Ніжинському ліцеї. Майбутній письменник ніби зацікавився родинними переказами Миклух. Згідно з ними, предок Миклух Охрім Макуха (саме так початково звучало їхнє прізвище чи прізвисько) був курінним отаманом на Запорозжжі. Разом з ним проти польської шляхти воювало троє його синів — Омелько, Назар і Хома. Назар закохався у шляхетну панночку, перейшов на бік поляків і сховався в обложеної козаками фортеці. Брати викрали зрадника. Проте на зворотному шляху натрапили на варту. Хома загинув у нерівному бою, а Омелькові з бранцем вдалося втекти. Курінний власноруч стратив зрадливого сина.

Слово «макуха» в українській мові означає вичавки — побічний продукт після вичавлення олії з насіння олійних культур шляхом пресування. Проте воно має й переносне значення: недотепа, некмітлива людина. Саме такий сенс могло мати прізвисько ймовірного прототипа Тараса Бульби, якщо Гоголь і справді скористався родинним переказом Миклух. Тоді цілком зрозумілим стає «смішне» прізвище головного героя повісті.

Але чи так це? Гоголь не міг не знати специфічного козацького гумору. Козаки, демонструючи іронічне ставлення до життєвих реалій, часто давали один одному смішні прізвиська, що ставали прізвищами. Це було одним з елементів козацької культури.

Тому не обов'язково сприймати «пусте» й «зневажливе» прізвище (чи прізвисько) головного героя повісті як розвінчання. Можна в цьому побачити континуацію козацьких традицій. На те саме можна списати й деякі інші гумористичні моменти в зображенні Бульби, наприклад його надмірну — аж двадцятипудову — вагу.

Проте Едита Бояновська, інтерпретуючи образ Тараса Бульби в негативному плані, звертається не лише до окремих розвінчувальних деталей. Каже вона і про речі концептуальні. У неї читаємо: «Якщо в “Тарасі Бульбі” ідеалізуються козаки, їхня війна з поляками і їхня ідеологія войовничого націоналізму, то водночас і постійно підважуються. Крещендо шовіністичного козацького дискурсу в тексті співіснує зі стабільним потоком дисгармонійних підтекстів, що роблять цей дискурс якщо не порожнім, то принаймні підозрілим. Ці підтексти іронізують з націоналістичної ідеології та славного образу козаків. Те, що здається святою та справедливою війною, має дуже бридке походження. Тарасове розп'яття на хресті є наслідком безлічі злодіянь — таких, як підбурювання до війни та синовбивство — і водночас врівноважується християнським символізмом навколо образу Андрія. Козацьким проявам героїзму в битві

за Дубно передуює комічне зіткнення з дубенськими жінками й дике ставлення козаків до неозброєних людей. Було б спрощенням вважати ці негероїчні та непривабливі аспекти зображення козаків спокутуваними їхніми подальшими сміливими подвигами та мучеництвом. В останній главі, в обставинах захисту Тарасового загону всередині фортеці й захоплення Тараса, закладено підтексти радше відплати, ніж спокути». Дослідниця вважає, що Тарас Бульба в повісті постає як синовбивця. Він не лише вбиває Андрія — з його вини гине й Остап. Синовбивство веде до згасання роду. А це ні в XIX ст., ні — тим паче — в реаліях більш ранніх часів не могло бути сприйняте позитивно.

Проте треба враховувати, що Гоголь жив у добу романтизму, коли популярною стала національна ідея. Жертовність заради цієї ідеї стає чи не найбільшою цінністю, а національна зрада — найбільшим гріхом. Синовбивство задля блага народу не сприймалося негативно. Тим паче що існував біблійний зразок — готовність Авраама вбити свого сина на повеління Бога. А для романтиків голос народу і був голосом Божим. Недаремно Тарас Шевченко в наведеному вірші-

присвяті Гоголю акцентує увагу на синовбивстві Бульби і сприймає це як вияв високої національної жертвності. Сам Шевченко у поемі «Гайдамаки» теж змальовує зразок подібної жертвності: Гонта вбиває своїх синів, бо вони стали католиками.

Та все ж не варто відкидати думку Едити Бояновської про те, що підстави розглядати Тараса Бульбу як негативного персонажа таки є. У тексті гоголівської повісті справді є чимало характеристик цього героя, які його розвінчують.

Варто звернути увагу на кличку Тарасового коня: як у першій, так і в другій редакції він іменується Чортом. Дивний вибір імені коня позитивного героя — особливо для Гоголя, у творчості якого простежується ненастанне змагання світлих сил із силами нечистими. І взагалі, якщо виходити з українських фольклорних джерел (а їх письменник добре знав), то кінь — вірний друг козака. А тут — Чорт!

Однак чортівня на цьому не закінчується. Козаки на чолі з Бульбою та його синами їдуть на Січ. У першій редакції — ніби між іншим — звучить фраза: «Козаков было тринадцать человек». Чортова дюжина! Можна не надати цій фразі значення, подумати, що вона з'явилася в Гоголя мимохідь. Але чи так це? У другій редакції сказано, що козаків було десятеро, окрім Бульби та його двох синів. Знову виходить число тринадцять. Не виключено, у другій редакції письменник свідомо маскує чортову дюжину, щоб лише вдумливий читач зрозумів, що й до чого.

Вимальовується промовиста символічна картина: Бульба їде на Чортові (тут запрошується паралель із поїздкою Вакули, персонажа «Ночі перед Різдвом», до Петербурга) й очолює чортову дюжину козаків.

Чи не є це міткою Гоголя? Чи не прагне він таким чином натякнути читачеві: Бульба — від чорта, принаймні пов'язаний з чортом?

Згадувана Едита Бояновська вважала, що головний герой «Тараса Бульби» зображений як інтриган. Така інтерпретація має право на існування. Особливо це стосується другої редакції повісті, де Бульба організовує на Січі переворот (у першій редакції такого немає). Він, напоївши козаків, підмовляє їх виступити проти кошового отамана й переобрати його. Автор зображує цей переворот як алкогольно-комічне діяння:

«Сговорившись с тем и другим, задал он (Тарас Бульба. — П. К.) всем попойку, и хмельные козаки, в числе нескольких человек, повалили прямо на площадь, где стояли привязанные к столбу литавры, в которые обыкновенно били сбор на раду. Не нашедши палок, хранившихся всегда у довбиша, они схватили по полену в руки и начали колотить в них».

Справді, дивно й комічно виглядає, коли п'яні січові лицарі б'ють у литаври полінами.

Задурманені козаки переобирають отамана. Бо Бульбі, бач, хочеться повоювати — його ж сини ще не нюхали пороху. Саме через це він організовує переворот, а не через реальну необхідність. Звісно, хтось потрактує це як доблесне молодецтво — але з іншого погляду дії Бульби можуть сприйматися і як вияв нерозумного егоїзму, результатом якого стало кровопролиття. До того ж методи, за допомогою яких герой повісті досягає своєї мети, видаються дуже й дуже сумнівними.

Тобто з одного боку в цій ситуації Бульба постає як такий собі хвацький козарлюга, готовий повоювати. Це — зовнішній блиск. Але за цим усім — порожнеча, непотрібна війна. Герой ніби виправдовує своє прізвище — Бульба (в розумінні бульбашки, роздутої порожнечі).

Подібну амбівалентність спостерігаємо й в інших фрагментах повісті. Наприклад, відомою є сцена, коли Бульба закликає козаків випити перед боєм. У першій редакції він звертається до них із такими словами:

«Прежде всего, паны-браты, — сказал Бульба, поднявши вверх свою рукавицу, — долг велит выпить за веру Христову! Чтобы пришло, наконец, такое время, чтобы по всему свету разошлась она и все бусурмены поделались бы наконец христианами. Да за одним уже разом и за Сечь, чтобы долго, долго она стояла на гибель всему бусурманству, чтобы с каждым годом выходили из нее молодцы один другого лучше, один другого лучше. Да уже вместе выпьем и за нашу собственную славу, чтобы сказали внуки и сыны тех внуков, что были когда-то такие, что не постыдили товарищества и не выдали своих. Итак, панове-браты, чтобы как эта горелка играет и шибает пузырями, так бы и мы шли на смерть. Ну-те, разом за веру!».

Попри всю зовнішню серйозність цього патріотичного звернення відчувається в ньому прихована іронія. Особливо це пробивається в останньому реченні, де йдеться про пузирі горілки. Знову ж таки нагадаємо: пузир може перекладатися українською мовою як бульба.

Та справа не лише в цій прихованій іронії. У повісті говориться, що козаки не повинні пиячити під час бою — це їхнє непорушне правило. Навіть розповідається, що деякі з них, сп'янівши, потрапили в полон до поляків. А тут Бульба саме перед боєм закликає випити горілки!

Часто Бульба в повісті постає у комічному вигляді — наприклад, коли розмовляє з євреєм Янкелем про те, як би то йому схватися й добратись до Варшави, де сидить його ув'язнений син Остап. У другій редакції цей діалог прописано особливо яскраво:

«— А пан думает, что так прямо взял кобылу, запряг, да и “эй, ну пошел, сивка!”». Думает пан, что можно так, как есть, не спрятавши, везти пана?

— Ну, так прятай, прятай как знаешь; в порожнюю бочку, что ли?

— Ай, ай! А пан думает, разве можно спрятать его в бочку? Пан разве не знает, что всякий подумает, что в бочке горелка?

— Ну, так и пусть думает, что горелка.

— Как пусть думает, что горелка? — сказал жид и схватил себя обеими руками за пейсики и потом поднял кверху обе руки.

— Ну, что же ты так оторопел?

— А пан разве не знает, что бог на то создал горелку, чтобы ее всякий пробовал! Там всё лакомки, ласуны: шляхтич будет бежать верст пять за бочкой, продолбит как раз дырочку, тотчас увидит, что не течет, и скажет: “Жид не повезет порожнюю бочку; верно, тут есть что-нибудь. Схватить жида, связать жида, отобрать все деньги у жида, посадить в тюрьму жида!”. Потому что все, что ни есть недоброго, все валится на жида; потому что жида всякий принимает за собаку; потому что думают, уж и не человек, коли жид.

— Ну, так положи меня в воз с рыбою!

— Не можно, пан; ей-богу, не можно. По всей Польше люди голодны теперь, как собаки: и рыбу раскрадут, и пана нащупают.

— Так вези меня хоть на черте, только вези!

— Слушай, слушай, пан! — сказал жид, посунувши обшлага рукавов своих и подходя к нему с растопыренными руками. — Вот что мы сделаем. Теперь строят везде крепости и замки; из

Неметчины приехали французские инженеры, а потому по дорогам везут много кирпичу и камней. Пан пусть ляжет на дне воза, а верх я закладу кирпичом. Пан здоровый и крепкий с виду, и потому ему ничего, коли будет тяжеленько; а я сделаю в возу снизу дырочку, чтобы кормить пана.

— Делай как хочешь, только вези!»

Думаю, особливо коментувати це не потрібно. Хіба не сміховинний вигляд мав би Бульба в бочці з під горілки або на возі, накритий рибою? Навіть завалений цеглою він видається не стільки героїчним, скільки комічним.

Комічно сприймаються і деякі промови Бульби. Ось одна з них, узята з першої редакції:

«Вы думаете, что купили этим спокойствие и будете теперь пановать — увидите, что не будет сего! Сдерут с твоей головы, гетьман, кожу! Набьют ее гречаною половиною, и долго будут видеть ее по ярмаркам! Да и у вас, паны, у редкого уцелеет голова! Пропадете вы в сырых погребах, замурованные в каменные стены, если не сварят вас живых в котлах, как баранов!

— А вы, хлопцы, хотите умирать? — продолжал он, обращаясь к своему полку, — умирать так, как умирают честные козаки? А может быть, вы думаете еще пожить да залечь дома на печь, да и лежать там, покамест не приберет враг? Что ж лучше, спрашиваю я вас, молодцы: воротиться ли до дому, чтобы каждый день колотила вас жинка, и, напившись, пропасть где-нибудь под тыном, как собака; или всем, как верным лыцарям, как братьям родным, лечь вместе на поле и оставить по себе славу навеки?»

На перший погляд, промова здається серйозною й патріотичною — однак використані в ній образи насліджені гумористичним потенціалом. Тут і голова, набита гречаною половиною, й козаки, котрих варять, як баранів, і козацькі жони, що б'ють своїх чоловіків.

Знову ж таки: цей епізод, як і інші комічні нюанси, можна списати на специфіку козацької культури. Але зустрічаються в повісті й серйозні моменти, які заперечують позитивний образ Бульби.

Відразу впадає в око негативне ставлення Бульби до жіноцтва. На початку твору він демонструє зневажливе ставлення до своєї дружини. Вона для нього — практично ніхто, у неї навіть немає імені. Зрештою,

не зазначено в тексті й імені польської панночки, в яку закохався Андрій. Мимоволі виникає питання: чому жіночі персонажі повісті безіменні?

Загалом творам Гоголя притаманний сильний струмінь антифемінізму. Яка причина цього — то вже окрема тема. Але так є. І, здавалося б, сам Гоголь розуміє і вітає антифемінізм Тараса Бульби.

І в першій, і в другій редакції повісті є сцена, коли Андрій покидає козацький табір, щоб піти до своєї панночки. Бульба спросоння ніби каже синові: доведуть тебе, мовляв, баби до погібелі. Це сприймається як пророцтво: Андрія ж таки погубила панночка.

Однак це ще не вся правда повісті. Автор часто виявляє позитивне ставлення до Андрія. Поблажливо ставиться і до його закоханості в польську панночку. Іноді навіть здається — автор ладен вітати це почуття свого персонажа.

Виявляє Гоголь позитивне ставлення й до матері Бульбенків. Вона в повісті — передусім мати синів Тараса Бульби, а потім уже його дружина. Сини — її відрада. Вона не може натішитися ними, коли вони приїждять із Києва додому. Її почуття до дітей трактуються як позитив, і позитив великий. Можливо, тут дається взнаки велика любов матері Гоголя до свого сина Нікоші.

У другій редакції повісті зустрічаємо одну цікаву фразу. Мати Бульбенків готова забезпечувати благополуччя своїх синів, обманюючи мужа. Приміром, Андрій говорить своїй панночці: «У меня три хутора, половина табунов отцовских — мои, все, что принесла отцу мать моя, что даже от него скрывает она, — все мое». Хто знає, можливо, Гоголь тут відобразив непрості стосунки, які існували в його сім'ї між батьком і матір'ю. Можливо, матінка пестила синопка Нікошу й ладна була йому матеріально допомагати, приховуючи це від власного чоловіка.

Звісно, Тарас Бульба — не прообраз батька письменника. Як і мати Бульбенків не є прообразом Гоголевої матері. Але, як на мене, стосунки між цим подружжям у повісті — завуальоване відображення відносин між батьками Гоголя. Наскільки свідомо це робив письменник — інше питання.

Певно, твори «Миргорода», у тому числі повість «Тарас Бульба», містить своєрідний гоголівський автобіографізм — щоправда, не стільки фактичний, скільки ментальний.

Але повернімося до стосунків між Тарасом Бульбою та його дружиною в тексті повісті. Їхнє зображення не свідчить на користь головного героя. Останній постає радше в образі такого собі домашнього деспота, для якого мало значить не лише дружина, а й діти. Виходить, Бульба — антиродинний чи навіть антисуспільний елемент.

Гоголь відверто називає Тараса Бульбу синовбивцею.

У другій редакції маємо розлогу оповідь про те, що відбувалося після вбивства Андрія.

«Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно исполненное силы и непобедимого для жен очарованья, все еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты.

— Чем бы не козак был? — сказал Тарас, — и станом высокий, и чернобровый, и лицо как у дворянина, и рука была крепка в бою! Пропал, пропал бесславно, как подлая собака!

— Батько, что ты сделал? Это ты убил его? — сказал подъехавший в это время Остап.

Тарас кивнул головою.

Пристально поглядел мертвому в очи Остап. Жалко ему стало брата, и проговорил он тут же:

— Предадим же, батько, его честно земле, чтобы не поругались над ним враги и не растаскали бы его тела хищные птицы.

— Погребут его и без нас! — сказал Тарас, — будут у него плакальщики и утешницы!

И минуты две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам-сыромахам или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в ком бы то ни было».

Гоголь не лише називає Тараса Бульбу синовбивцею — він вказує на абсолютну неморальність головного героя. Адже той відмовляється поховати власного сина, зважити на його лицарську доблесть, яку кожен мав би поважати.

Взагалі в повісті часто привертається увага до нелицарської поведінки Тараса Бульби. Наприклад, у першій редакції зустрічаємо таке речення: «Бульба рвал на себе волоса с досады, что уже

невозможно было уморить их всех голодом». Тут йдеться про облогу Дубна. Виходить, Бульба не прагне здобувати місто з допомогою зброї, а хоче, щоб люди помирали голодною смертю, і коли довідується, що досягти цього важко, то відчуває лють.

Також варто звернути увагу, що вбивство Андрія представлене в повісті дуже своєрідно. У першій редакції воно має ознаки карикатурності. Наведімо повністю уривок, де розповідається про геройські діяння Тараса.

«Он завидел в стороне отряд, стоявший, по-видимому, в засаде. Он узнал среди его сына своего Андрия. Он отдал кое-какие наставления Остапу, как продолжать дело, а сам, с небольшим числом, бросился, как бешеный, на этот отряд. Андрий узнал его издали, и видно было издали, как он весь затрепетал. Он, как подлый трус, спрятался за ряды своих солдат и командовал оттуда своим войском. Силы Тараса были немногочисленны: с ним было только восемнадцать человек, но он ринулся с таким свирепством, с таким сверхъестественным стремлением, что ряды уступали со страхом перед этим разгневанным вепрем. Вряд ли тогда его можно было с чем-нибудь сравнить: шапки давно не было на его голове; волосы его развевались, как пламя, и чуб, как змея, раскидывался по воздуху; бешеный конь его грыз и кусал коней неприятельских; дорогой акшамет был на нем разорван; он уже бросил и саблю, и ружье и размахивал только одной ужасной, непомерной тяжести, булавой, усеянной медными иглами. Нужно было взглянуть только на лицо его, чтобы увидеть олицетворенное свирепство, чтобы извинить трусость Андрия, чувствовавшего свою душу не совсем чистою. Бледный, он видел, как гибли и рассеивались его поляки, он видел, как последние, окружавшие его, уже готовы были бежать, он видел, как уже некоторые, поворотивши коней своих, бросали ружья. «Спасите! — кричал он, отчаянно простирая руки, — куда бежите вы? Смотрите: он один!». Опомнившиеся воины на минуту остановились и в самом деле ободрились, увидевши, что их гонит только один с тремя утомленными козаками. Но напрасно силились бы они устоять против такой отчаянной воли. “Нет, ты не уйдешь от меня!” — кричал Тарас, поражая бегущих, начинавших думать, что они имеют дело с самим дьяволом. Отчаянный Андрий сделал усилие бежать, но поздно: ужасный отец уже был перед ним.

Безнадежно он остановился на одном месте. Тарас оглянулся: уже никого не было позади его, все сотоварищи его полегли в разных местах поля. Их только было двое.

— Что, сынку? — сказал Тарас Бульба, глянувши ему в очи.

Андрей был безответен.

— Что, сынку? — повторил Тарас. — Помогли тебе твои ляхи?

Андрей не произнес ни слова; он стоял, как осужденный.

— Так продать, продать веру? Проклят тот и час, в который ты родился на свет!

Сказавши это, он глянул с каким-то исступленно-сверкающим взглядом по сторонам.

— Ты думал, что я отдам кому-нибудь дитя свое? Нет!

Я тебя породил, я тебя и убью! Стой и не шевелись, и не проси у Господа Бога отпущения: за такое дело не прощают на том свете!

Андрей, бледный, как полотно, прошептал губами одно только имя, но это не было имя родины, или отца, или матери: это было имя прекрасной полячки.

Тарас отступил на несколько шагов, снял с плеча ружье, прицелился... выстрел грянул...».

Попри всю нарочиту героїчність цієї сцени — пильне око вбачить у ній приховану карикатурність. Спочатку сказано, що Бульба кинув шаблю й рушницю і воював лише булавою, а тут він раптом убиває сина з... рушниці. Звісно, можна це списати на неухважність чи забудькуватість автора — та чи не надто простим буде таке пояснення?

У другій редакції ця карикатурність зникає. Натомість у ній посилюється героїзація Андрія. Останній відверто позиціонується як доблесний воїн. Тарас же постає як варвар.

Взагалі Гоголь нерідко вказував на варварство Бульби. Наприклад, у першій редакції повісті він так описує діяння свого героя:

«А Тарас выжег восемнадцать местечек, около сорока костелов и уже доходил до Кракова. Напрасно небольшие отряды войск посылаемы были схватить его: он всегда почти разминался с ними. Он поступал неожиданно, скрывая свои намерения, и когда одно селение или небольшой городок ожидал с ужасом его прибытия, он вдруг переменял дорогу и нес гибель туда, где его вовсе не ожидали. Никакая кисть не осмелилась бы изобразить всех тех свирепств,

которыми были означены разрушительные его опустошения. Ничто похожее на жалость не проникало в это старое сердце, кипевшее только отмищением. Никому не оказывал он пощады. Напрасно несчастные матери и молодые жены и девицы, из которых иные были прекрасны и невинны, как ландыш, думали спастись у алтарей: Тарас зажигал их вместе с костелом. И когда белые руки, сопровождаемые криком отчаяния, подымались из ужасного потопа огня и дыма к небу, и растрепанные волосы сквозь дым рассыпались по плечам их, а свирепые козаки — подымали копьями с лиц плачущих младенцев и бросали их к ним в пламя, — он глядел с каким-то ужасным чувством наслаждения и говорил: “Это вам, вражьи ляхи, поминки по Остапе!” — и такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селении. Наконец, польское правительство увидело, что поступки Тараса были несколько более, нежели обыкновенное разбойничество».

Хоча автор і подає звірства свого героя як помсту за страту Остапа, але помста ця явно неспівмірна. Жертвами Тараса ставали безневинні люди, навіть немовлята. І справді, діяння Бульби стали чимось більшим за звичайне розбійництво: це — страхітливий злочин.

Так, Бульба мстить за свого старшого сина. Але він, як можна зрозуміти з повісті, сам винен у загибелі свого нащадка. Крім того, Бульба наробив дурниць, у результаті яких не зумів потрапити у в'язницю до Остапа й попроситися з ним.

Підсумовуючи сказане, варто ще раз підкреслити амбівалентність образу Тараса Бульби. Місцями він зображений дуже й дуже позитивно. Але з цим позитивом сусідує прихований, а то й неприхований негатив.

Гоголь ніби дає читачеві змогу вибирати. Хочете — сприймайте Бульбу позитивно. Він герой, борець за православну віру й руську народність. Заради цих ідей Бульба жертвує сином, навіть двома синами; гине сам, а перед смертю виголошує патріотичну промову (в другій редакції тексту).

А хочете — сприймайте Бульбу негативно. Він, загалом кажучи, — не більш як надута бульбашка. Нічого не зробив доброго: пригнічує свою дружину, снує інтриги, споює козаків, зокрема й на війні, губить власних синів, убиває невинних людей тощо.

Січ та її козаки

Чимало місця і в першій, а особливо в другій редакції «Тараса Бульби» займає опис Запорізької Січі та козаків. Здебільшого ці описи сприймалися як глорифікація. Хоча тут є такі ж неоднозначності, як і з зображенням головного героя.

Чомусь не звертають уваги на те, що Січ представлена в контексті «шкільної», «педагогічної» теми, яка присутня в повісті. Твір починається з того, що молоді Бульбенки приїжджають із Київської академії, щоб відразу потрапити в іншу «школу» — Запорізьку Січ.

Київська школа постає як непотрібна. Принаймні такої думки дотримується Тарас Бульба: «Это всё дрянъ, чем набивают вас: и академия, и все те книжки, буквари и филозофия — всё это казна що, я плевать на всё это! — Бульба присовокупил еще одно слово, которого однако же цензора не пропускают в печать и хорошо делают. — Я вас на той же неделе отправлю на Запорожье. Вот там ваша школа! Вот там только наберетесь разуму!» (цитата подається за першою редакцією).

Січ же в трактуванні Тараса Бульби представлена як школа справжня — тут навчають розуму!

Чи розуміння Січі як школи є винаходом автора, чи це він у когось запозичив — не беремося судити. Ні в Боплана, ні в «Історії русів» такого трактування немає. Немає такого розуміння і в фольклорних джерелах. Та все ж подібні інтерпретації в літературі зустрічалися. Наприклад, у київського католицького єпископа Йосипа Верещинського, який у кінці XVI ст. пропонував створити на Подніпров'ї «школу рицарства». Сумнівно, що Гоголь читав Верещинського. Але хай там як, теза «Січ — це школа» в повісті є.

Утім, при описі Січі ця теза фактично дискредитується.

Січ у повісті постає в двох іпостасях. Є «несправжня» Січ, її передмістя, де люди живуть ремеслами й торгівлею. У першій редакції про неї пишеться так:

«Молодые сыны его тоже осмотрели себя с ног до головы с каким-то страхом и неопределенным удовольствием, и все вместе въехали в предместье, находившееся за полверсты от Сечи. При въезде их оглушили пятьдесят кузнецких молотов, ударявших в двадцати пяти кузницах, покрытых дерном и вырытых в земле. Сильные кожевники сидели под навесом крылец на улице и мяли своими дюжими руками бычачьи кожи. Крамари под ятками сидели с кучами кремней, огнивами и порохом. Армянин развесил дорогие платки. Татарин ворочал на рожнах бараньи катки с тестом. Жид, выставив вперед свою голову, точил из бочки горелку».

Правда, на цій «трудо́вій» Січі зустрічаються п'яні й абсолютно недбалі запорожці:

«Но первый, кто попался им навстречу, это был запорожец, спавший на самой середине дороги, раскинув руки и ноги. Тарас Бульба не мог не остановиться и не полюбоваться на него.

— Эх, как важно развернулся! Фу ты, какая пышная фигура! — говорил он, остановивши коня.

В самом деле, это была картина довольно смелая: запорожец, как лев, растянулся на дороге. Закинутый гордо чуб его захватывал на пол-аршина земли. Шаровары алого дорогого сукна были запачканы дегтем, для показания полного к ним презрения. Полюбовавшись, Бульба пробирался далее сквозь тесную улицу, которая была загромождена мастеровыми, тут же отправлявшими ремесло свое, и людьми всех наций, наполнявших это предместье Сечи, которое было похоже на ярмарку и которое одевало и кормило Сечу, умевшую только гулять да палить из ружей».

Хоча Бульба захоплено характеризує п'яного запорожця, мимоволі виникає питання: а чи не підсміюється тут автор і з Бульби, і з січовиків? Далєбі, висловлювати захват щодо брудного п'яниці, який спить після п'ятики мертвим сном, — щонайменше дивно. Звісно, можна сказати, що цим самим запорожець демонстрував своє презирство до матеріальних цінностей, та й взагалі до світу. Але демонстрація ця якась карикатурна.

Водночас письменник протиставляє трудову Січ іншій Січі — ніби справжній. Ця справжня Січ, виявляється, вмє лише гуляти й стріляти з рушниць. А трудова її годує.

У першій редакції маємо такий опис справжньої Січі:

«Наконец, они (Тарас Бульба та його сини. — П. К.) минули предместье и увидели несколько разбросанных куреней, покрытых дерном или, по-татарски, войлоком. Иные установлены были пушками. Нигде не видно было забора или тех низеньких домиков, с навесами, на низеньких деревянных столбиках, какие были в предместьи. Небольшой вал и засека, не хранимые решительно никем, показывали страшную беспечность. Несколько дюжих запорожцев, лежавших с трубками в зубах на самой дороге, посмотрели на них довольно равнодушно и не сдвинулись с места. Тарас осторожно проехал с сыновьями между них, сказавши: “Здравствуйте, Панове!” — “Здравствуйте и вы!” — отвечали запорожцы. На пространстве пяти верст были разбросаны толпы народа. Они все собирались в небольшие кучи. Так вот Сеча! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и козачество на всю Украину!»

На перший погляд це зображення Січі видається позитивним: саме звідси «вылетают все те гордые и крепкие, как львы». Проте коли вчитуєшся, мимоволі постає питання: а звідки тут беруться ці «горді й міцні»? Адже виходить, що Січ — це щось безладно ліниве. Тут немає добрих жител, ніхто не охороняє ні валів, ні засіки, а козаки перебувають у якомусь інертному спокої й майже ні на що не реагують. Далі в повісті знову зображується п'яний запорожець:

«Путники выехали на обширную площадь, где обыкновенно собиралась рада. На большой опрокинутой бочке сидел запорожец без рубашки; он держал в руках ее и медленно зашивал на ней дыры. Им опять перегородила дорогу целая толпа музыкантов, в середине которых отплясывал молодой запорожец, заломивши чортом свою шапку и вскинувши руками. Он кричал только: “Живее играйте, музыканты! Не жалея, Фома, горелки православным христианам!”. И Фома, с подбитым глазом, мерил без счету каждому пристававшему по огромнейшей кружке. Около молодого запорожца четыре старых выработывали довольно мелко своими ногами, вскидывались, как вихорь, на сторону, почти на голову музыкантам, и вдруг, опустившись, неслися в присядку и били круто и крепко своими серебряными подковами тесно убитую землю. Земля глухо

гудела на всю округу, и в воздухе только отдавалось: тра-та-та, тра-та-та».

Поданий тут Гоголем «відеоряд» може викликати хіба що іронічну посмішку. Один напівголий запорожець, сидячи на бочці, латає діри на своїй сорочці — тобто робить далеко не героїчне, а бабське діло. Інший запорожець, уже добряче хильнувши, водить музик (і де вони взяли на героїчній Січі?). А якийсь Фома з підбитим оком дає кожному зустрічному по великому кухлю горілки. Як бачимо, ця розгульна сцена теж не надається до героїзації. Правда, далі Гоголь заявляє, що «только в одной музыке есть воля человеку», ніби виправдовуючи вищеописані розгульні діяння.

Не забуваймо: Бульба везе своїх синів на Січ як у «справжню школу». Але яку «науку» вони тут опанують? «Науку» лінощів та пияцтва? В одному з наступних епізодів першої редакції повісті вже відверто говориться про «антипедагогічний» характер Запорізької Січі:

«Уже около недели Тарас Бульба жил с сыновьями своими на Сече. Остап и Андрий мало могли заниматься военною школою, несмотря на то, что отец их особенно просил опытных и искусных наездников быть им руководителями. Вообще можно сказать, что на Запорожье не было никакого теоретического изучения или каких-нибудь общих правил; всё юношество воспитывалось и образовывалось в ней одним опытом, в самом пылу битвы, которые оттого были почти непрерывны. Промежутки же между ними козаки почитали скучным занимать изучением какой-нибудь дисциплины. Очень редкие имели примерные турниры. Они всё время отдавали гульбе — признаку широкого размета душевной воли. Вся Сеча представляла необыкновенное явление. Это было какое-то непрерывное пиршество, бал, начавшийся шумно и потерявший конец свий».

Отже, про якесь серйозне навчання воєнному ремеслу на Січі годі й говорити. Вчитися молодим козакам доводиться вже на полі бою. Тут виникає ще одне цікаве питання: чи не обманув Тарас Бульба своїх синів, заявляючи, що саме на Січі вони дістануть «справжню науку»?

До речі, як гульбище недбалих п'яниць зображував Запорізьку Січ і Котляревський. Щоправда, пише Гоголь, гульня на Січі відрізнялася

від безпросвітної гулянки в «кабаках». Тут письменник знову вдається до «шкільних» порівнянь:

«Это не был какой-нибудь пьяный кабак, где бессмысленно, мрачно, искаженными чертами веселия забывается человек; это был тесный круг школьных товарищей. Вся разница была только в том, что, вместо сидения за указкой и пошлых толков учителя, они производили избег на пяти тысячах коней; вместо луга, на котором производилась игра в мячик, у них были неохранные, беспечные границы, в виду которых татарин выказывал быстрюю свою голову и неподвижно, сурово глядел турок, в зеленой чалме своей» (подається за першою редакцією).

Зображуючи Січ, Гоголь ніби грається з читачем. Як правило, він спочатку подає негативні чи карикатурні зображення цієї козацької інституції, а відразу після цього намагається знівелювати цей негатив, удаючись до його виправдання чи навіть трансформації в позитив.

Але повернімося до одного з «концептуальних» моментів у зображенні Січі. Вже говорилося, що в повісті Гоголя зображено фактично дві Січі: Січ «несправжня», ділова, торгова й реміснича годує Січ «справжню», яка є таким собі паразитом. Звідки Гоголь міг узяти таке зображення двох Січей? У джерелах, якими він користувався чи міг користуватися, нічого подібного не було. Щоправда, «Опис України» Боплана та «Історія про козаків запорозьких...» Мишецького могли наштотувати його на такі ідеї: адже в цих творах згадувалося, що серед козаків є чимало вмілих хліборобів, промисловців та ремісників.

Гоголь свідомо протиставляє витворені ним дві Січі. «Несправжня» Січ — це світ цивілізований, окультурений. «Справжня» ж Січ, яка живе в постійному загулі, — радше антисвіт. Правда, ці світи, розташовані зовсім поряд, не лише співіснують, а й доповнюють один одного.

При бажанні у зображенні двох Січей (світу й антисвіту) можна побачити глибинну філософську рефлексію. Але, схоже, Гоголь тут виходив із традиційних для українського соціуму уявлень. Наприклад, український богослов і філософ XVI ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький виділяв кілька світів, серед яких був і «світ зла». В українському фольклорі маємо протиставлення правди та кривди.

«Справжня» Січ, зображена в «Тарасі Бульбі», може бути потрактована як антисвіт (у розумінні протиставлення світові цивілізованому, культурному). Відповідно, козаки є представниками цього антисвіту. Ось, наприклад, як говорить Гоголь про їхній наїзд на турецькі землі:

«Запорожцы переели и переломали весь виноград; в мечетях оставили целые кучи навозу; персидские дорогие шали употребляли вместо очкуров и опоясывали ими запачканные свои свитки» (наведена цитата є як у першій, так і в другій редакції).

Дуже промовиста картинка. При цьому варто врахувати, що, коли Гоголь писав ці слова, в царській Росії панувала мода на східну екзотику, передусім мода на турецьке.

Можна наводити ще чимало прикладів описаного Гоголем варварства козаків. Деякі з цих прикладів уже озвучувалися, коли йшлося про характеристику Тараса Бульби. Та ми, щоб не бути голослівними, до них повернемося. Будемо наводити цитати з другої редакції повісті, оскільки саме в ній ці приклади здебільшого і є.

Як уже говорилося, у повісті підкреслюється: козаки під час походу не повинні пиячити. Це забороняється їхніми ж правилами. Зокрема на цей момент звертав увагу Боплан в «Описі України».

Проте козаки часто не дотримуються цього правила. Під час штурму Дубна

«весь Переяславский курень, расположившийся перед боковыми городскими воротами, был пьян мертвецки; стало быть, дивиться нечего, что половина была перебита, а другая перевязана прежде, чем все могли узнать, в чем дело».

Отже, козаки тут постають у непривабливому світлі. Проте це ще не все. Кошовий отаман ніби намагається напоумити запорожців:

«Вот до чего довел хмель! Вот какое поруганье оказал нам неприятель! У вас, видно, уже такое заведение: коли позволишь удвоить порцию, так вы готовы так натянуться, что враг Христова воинства не только снимет с вас шаровары, но в самое лицо вам начихает, так вы того не услышите».

Та відразу ж знаходяться охочі виправдати такі нерозумні дії. Курінний отаман Кукубенко заявляє кошовому:

«Ты не совсем справедливо попрекнул все христианское войско. Козаки были бы повинны и достойны смерти, если бы напились в походе, на войне, на трудной, тяжелой работе. Но мы сидели без дела, маячились попусту перед городом. Ни поста, ни другого христианского воздержанья не было: как же может статься, чтобы на безделье не напился человек? Греха тут нет. А мы вот лучше покажем им, что такое нападать на безвинных людей. Прежде били добре, а уж теперь побьем так, что и пят не унесут домой».

Завершується цей спіч такими словами:

«Дать на опохмел всем по чарке и по хлебу на козака! Только, верно, всякий еще вчерашним сыт, ибо, некуда деть правды, понаедались все так, что дивлюсь, как ночью никто не лопнул. Да вот еще один наказ: если кто-нибудь, шинкарь, жид, продаст козаку хоть один кухоль сивухи, то я прибью ему на самый лоб свиное ухо, собаке, и повешу ногами вверх!»

Чи ж не дивна логіка? Робляться заяви про неприпустимість вживання спиртного під час воєнних дій — і тут-таки пропонується налити козакам по чарці.

А ось зображення отамана Хліба, який п'яним потрапив у полон до поляків:

«Впереди их был куренной атаман Хлеб, без шаровар и верхнего убранства, — так, как схватили его хмельного. И потупил в землю голову атаман, стыдясь наготы своей перед своими же козаками и того, что попал в плен, как собака, сонный».

Узагалі хміль не раз підводив козаків. Для них це вічна біда. Є в повісті згадка про те, як п'яні козаки прогавили наїзд татар на Запорізьку Січ. Що ж, цілком закономірно: адже й сама Січ у тексті постає як збиранина недбалих гуляк! Гоголь пише:

«Из Сечи пришла весть, что татары во время отлучки козаков ограбили в ней все, вырыли скарб, который втайне держали козаки под землею, избили и забрали в плен всех, которые оставались, и со всеми забранными стадами и табунами направили путь прямо к

Перекопу. Один только козак, Максим Голодуха, вырвался дорогою из татарских рук, заколол мирзу, отвязал у него мешок с цехинами и на татарском коне, в татарской одежде полтора дни и две ночи уходил от погони, загнал насмерть коня, пересел дорогою на другого, загнал и того, и уже на третьем приехал в запорожский табор, разведав на дороге, что запорожцы были под Дубном. Только и успел объявить он, что случилось такое зло; но отчего оно случилось, курнули ли оставшиеся запорожцы, по козацкому обычаю, и пьяными отдались в плен, и как узнали татары место, где был зарыт войсковой скарб, — того ничего не сказал он. Сильно истомился козак, распух весь, лицо пожгло и опалило ему ветром; упал он тут же и заснул крепким сном».

Як бачимо, і тут запорожців погубив хміль, але козак, який приніс вістку про погром татарами Січі, сказати про це «не встиг».

Проте не лише пияцтвом відзначаються козаки. Деякі з них, як-от курінний отаман Бородатий, грішать жадібністю:

«— Эх, оставил неприбранным такое дорогое убранство! — сказал уманский куренной Бородатый, отъехавши от своих к месту, где лежал убитый Кукубенком шляхтич. — Я семерых убил шляхтичей своею рукою, а такого убранства еще не видел ни на ком.

И польстился корыстью Бородатый: нагнулся, чтобы снять с него дорогие доспехи, вынул уже турецкий нож в оправе из самоцветных камней, отвязал от пояса черенок с червонцами, снял с груди сумку с тонким бельем, дорогим серебром и девическою кудрею, сохранно берегавшеюся на память. И не услышал Бородатый, как налетел на него сзади красноносый хорунжий, уже раз сбитый им с седла и получивший добрую зазубрину на память. Размахнулся он со всего плеча и ударил его саблей по нагнувшейся шее. Не к добру повела корысть козака: отскочила могучая голова, и упал обезглавленный труп, далеко вокруг оросивши землю. Понеслась к вышинам суровая козацкая душа, хмурясь и негодуя, и вместе с тем дивуясь, что так рано вылетела из такого крепкого тела».

Досить відомою є сцена з другої редакції повісті, коли козаки героїчно гинуть у бою під Дубном, прославляючи «русскую землю». Це заведено трактувати як вияв високого патріотизму. Насправді в цій сцені теж чимало карикатурності, несерйозності. Та й зображується

цей героїзм часто в стилі примітивних лубочних картин. Ось, наприклад, як описується загибель курінного отамана Балабана:

«Балабан, куренной атаман... грянувся также на землю. Три смертельные раны достались ему: от копья, от пули и от тяжелого палаша. А был один из доблестнейших козаков; много совершил он под своим атаманством морских походов, но славнее всех был поход к анатольским берегам. Много набрали они тогда цехинов, дорогой турецкой габы, киндяков и всяких убранств, но мыкнули горе на обратном пути: попались, сердечные, под турецкие ядра. Как хватило их с корабля — половина челнов закружилась и перевернулась, потопивши не одного в воду, но привязанные к бокам камыши спасли челны от потопления. Балабан отплыл на всех веслах, стал прямо к солнцу и через то сделался невиден турецкому кораблю. Всю ночь потом черпаками и шапками выбирали они воду, латая пробитые места; из козацких штанов нарезали парусов, понеслись и убежали от быстреего турецкого корабля. И мало того что прибыли безбедно на Сечу, привезли еще златошвейную ризу архимандриту Межигорского киевского монастыря и на Покров, что на Запорожье, оклад из чистого серебра. И славили долго потом бандуристы удачливость козаков. Поникнул он теперь головою, почуяв предсмертные муки, и тихо сказал: “Сдается мне, паны-браты, умираю хорошою смертью: семерых изрубил, девятерых копьем исколол. Истоптал конем вдоволь, а уж не припомню, скольких достал пулею. Пусть же цветет вечно Русская земля!..”».

Чого варта лише сцена, коли з козацьких штанів майструють вітрила! Вигляд вона має і малореалістичний, і вкрай комічний: козаки з голими задами шиють вітрила, щоб урятуватися від турків... Тут мимоволі виникають асоціації з іншою сценою, поданою трохи раніше: коли отаман Хліб без штанів опиняється в польському полоні. Зрештою, згадка про пошиття вітрил із козацьких штанів не є доречною, коли йдеться про геройську смерть козака.

А ось приклад типового лубка:

«...Повел Кукубенко вокруг себя очами и проговорил: “Благодарю бога, что довелось мне умереть при глазах ваших, товарищи! Пусть же после нас живут еще лучшие, чем мы, и

красується вечно любимая Христом Русская земля!». И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам. Хорошо будет ему там. “Садись, Кукубенко, одесную меня! — скажет ему Христос, — ты не изменил товариществу, бесчестного дела не сделал, не выдал в беде человека, хранил и сберегал мою церковь”».

І карикатурність, і елементи лубка фактично руйнують героїчний пафос патріотичної сцени загибелі під Дубном. Мимоволі виникає крамольне питання: чи справді сам Гоголь на боці козаків, як це може видатися на перший погляд?..

Загалом же світ, який репрезентують козаки, живе за своїми законами, відмінними від законів цивілізованого світу. Тут те, що в світі сприймається як певне благо, може бути презирливо відкинута. Наприклад, гроші. Для козака вони не мають ціни, їх можна просто прогуляти. Натомість грабунок у козацькому світі сприймається як молодецтво, як такий собі героїчний чин. А християнство часто ототожнюється з пияцтвом («добрий християнин» має пити горілку).

Як ставиться Гоголь до козацького світу? Певно, однозначної відповіді на це питання ми не знайдемо. Він вважав, що саме до козацтва належали його предки, а отже, й він сам має якусь причетність до цього світу. Гоголь нерідко демонструє замилювання козацтвом, намагається виправдати такі вчинки, які, здавалося б, не повинні виправдовуватися. Він ніби говорить читачеві: а що ви хочете — у козаків свої правила, свої закони, зрештою, свій світ!

І все ж таки Гоголь, судячи з усього, не вважає себе представником цього світу. Він — людина цивілізована. Його окультурила спочатку Імперія, потім — Європа. Ця європейська окультуреність особливо відчувається в другій редакції повісті. Гоголь дистанціюється від козацького світу. Часто показує його темні сторони. І водночас — він під впливом чару козацтва.

Отакий парадокс.

Андрій, поляки...

Повість «Тарас Бульба» можна трактувати як історію інтеграції Бульбенків, Остапа й Андрія, у козацький антисвіт. Ця інтеграція виявилася невдалою: і один, і другий гинуть. Гинуть по-різному — але трагічно.

Остап (про це йтиметься далі) представлений як людина прямолінійна, у чомусь навіть примітивна. Тому він «пливе за течією» й відносно легко соціалізується в цьому антисвіті. Інша справа — Андрій. Він зображений як натура складна. В якомусь розумінні Андрій — копія автора (про це також говоритимемо далі). Він покидає козацький світ (хоч це нібито є зрадою) й легко переходить у світ цивілізації. У цьому переході можна побачити шлях самого Гоголя: адже він теж відмовився від старого, традиційного українського світу, який стояв на козацьких плечах, і легко перейшов у світ імперський.

Прискіпливий аналіз тексту повісті не дає підстав уважати Андрія негативним персонажем. Навіть його зраду не випадає сприймати однозначно. Не варто однозначно трактувати й поляків, на бік яких перейшов Андрій: адже поляки є представниками цивілізованого світу.

При поверховому читанні твору складається враження, що «Тарас Бульба» — твір антипольський. Так його сприймало чимало польських критиків. Одним із перших серед них був Міхал Грабовський, який, до речі, ставився до Гоголя позитивно. Рецензію на повість він написав у формі листа, який спочатку був опублікований у російському перекладі в журналі «Современник» (січень 1846 року), а потім уже в оригіналі — у віленському часописі «Рубікон».

Грабовський вважав, що повість є слабкою, і вона не належить «ні до поезії, ні до історії». Критик дорікав Гоголю за цілковиту відсутність реалізму навіть у деталях. Наприклад, абсолютно антиреалістичними, з його точки зору, є сцени страти козаків або знайомства Андрія з дочкою воєводи. Грабовський вважав смішним, що російські критики (натяк на Белінського) порівнюють «Тараса Бульбу» з гомерівськими поемами. Польський критик стверджував: рано чи пізно цей гоголівський твір перетвориться на сміття.

Відомий польський славіст Александр Брюкнер, який хоч і походив з України, але демонстрував антиукраїнські настрої, 1922 року писав, що повість «Тарас Бульба» «досі має незаслужену славу». Сам же твір він характеризував як «фарс, вигаданий найгіршим чином». Також Брюкнер підмітив певну схожість відомої трилогії Генрика Сенкевича («Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський») з гоголівським «Тарасом Бульбою». Наприклад, Богун, закоханий у польку Гелену, чимось нагадує Андрія Бульбу. Справді, Сенкевич міг ознайомитися з повістю «Тарас Бульба» ще за шкільною лавою. І в нього могло виникнути бажання «відповісти» на цей бестселер. Згадана його трилогія й стала такою відповіддю. Сам Сенкевич зізнавався, що «Вогнем і мечем» він розглядав як поправку до образу козацтва, створеного Гоголем у «Тарасові Бульбі».

Як правило, польські автори, критикуючи «Тараса Бульбу», звертали увагу на неісторичність чи навіть антиісторичність твору — на невідповідність фактів історичним реаліям. На сам твір у Польщі довго було накладене табу. І хоча перший переклад повісті польською мовою з'явився ще 1850 року (зробив його вчитель Петро Головацький), поширення він не мав. Повість тривалий час не видавалася — як у міжвоєнній, так і в «народній» Польщі. Хоча переклади цього твору робилися. Показово, що в «народній» Польщі про цей твір намагалися не говорити — аби не зашкодити «польсько-радянській дружбі». І лише після краху системи соціалізму нарешті з'явилося польськомовне видання «Тараса Бульби».

Чи справді «Тарас Бульба» — текст відверто антипольський?

Безперечно, повість писалася по гарячих слідах польського Листопадового повстання, коли в російському суспільстві ширилась антипольська істерія і всіляко віталися антипольські твори. Гоголь же, як імовірний агент III-го Відділення, певно, був «зобов'язаний» запропонувати тексти відповідного спрямування. Таким твором можна вважати повість «Страшна помста», таким самим на позір був і «Тарас Бульба».

Але тут Гоголь знову провадить свою гру з читачем. Ви, мовляв, шановний читачу, можете сприймати антипольські закиди. Однак, поперше, Андрій, який перейшов на бік поляків, зовсім не зображується в плані негативному. Герой він радше позитивний. Якогось різкого осуду його вчинку з боку автора немає. Натомість смерть Андрія

подається в трагічних тонах. Читаючи сцену його вбивства, мимоволі відчуваєш жаль до цього персонажа. По-друге, попри окремі антипольські висловлювання, у повісті польський світ постає як світ культурний, цивілізований.

Усе це підважує позірну антипольськість твору. Особливо відчуються ці суперечливі моменти у другій редакції повісті (саме її ми й цитуватимемо в цьому розділі). По-своєму це зрозуміло. Друга редакція писалася тоді, коли Гоголь уже поспілкувався з поляками-емігрантами за кордоном. Якщо наша версія щодо роботи Гоголя на царську охоранку є правдивою, то після цього спілкування він міг відчувати вину. І це могло виявитися у творі. Зрештою, навіть якщо письменник і не виконував агентурної роботи, тривале спілкування з поляками могло сприяти формуванню в нього пропольських настроїв.

На початку повісті Гоголь дає характеристику братам Бульбенкам, яких віддали навчатися в Київську академію. Першим характеризується Остап:

«Старший, Остап, начал с того свое поприще, что в первый год еще бежал. Его возвратили, высекли страшно и засадили за книгу. Четыре раза закапывал он свой букварь в землю, и четыре раза, отодравши его бесчеловечно, покупали ему новый. Но, без сомнения, он повторил бы и в пятый, если бы отец не дал ему торжественного обещания продержать его в монастырских служках целые двадцать лет и не поклялся наперед, что он не увидит Запорожья вовеки, если не выучится в академии всем наукам. Любопытно, что это говорил тот же самый Тарас Бульба, который бранил всю ученость и советовал, как мы уже видели, детям вовсе не заниматься ею. С этого времени Остап начал с необыкновенным старанием сидеть за скучною книгою и скоро стал наряду с лучшими... Остап Бульба, несмотря на то что начал с большим старанием учить логику и даже богословие, никак не избавлялся неумолимых розг. Естественно, что все это должно было как-то ожесточить характер и сообщить ему твердость, всегда отличавшую козаков. Остап считался всегда одним из лучших товарищей. Он редко предводительствовал другими в дерзких предприятиях — обобрать чужой сад или огород, но зато он был всегда одним из первых, приходивших под знамена предприимчивого бурсака, и никогда, ни в каком случае, не выдавал своих товарищей. Никакие

плети и розги не могли заставить его это сделать. Он был суров к другим побуждениям, кроме войны и разгульной пирушки; по крайней мере, никогда почти о другом не думал. Он был прямодушен с равными. Он имел доброту в таком виде, в каком она могла только существовать при таком характере и в тогдашнее время».

Незважаючи на симпатії до цього героя, відчувається, що Гоголь вказує на його простоту і навіть дистанціюється від нього. Особливим розумом Остап не відзначається. Якщо він і вчиться, і досягає успіхів, то завдяки погрозам батька та різкам вчителів. Хлопець нечасто очолює «дерзкие предприятия» бурсаків, коли вони здійснюють грабунки міщанських садів та городів, однак охоче до цих грабунків приєднується і стає в них одним

із перших. Остап прямодушний, ніколи не виказує товаришів; він добряк. Він міг би бути вправним воїном — але не поводитирем. Такий герой може викликати позитивне ставлення, але не захоплення. Остап робить те, що роблять й інші. На якийсь оригінальний чин він не здатний. Навіть тортури зносить відносно спокійно, як колись різки в академії. Лише наприкінці тортур на варшавському ринку Остап кличе батька. Це чи не єдиний епізод, завдяки якому цей герой запам'ятовується читачеві.

Зовсім інакше змальований Андрій. Він, порівняно з Остапом,

«имел чувства несколько живее и как-то более развитые. Он учился охотнее и без напряжения, с каким обыкновенно принимается тяжелый и сильный характер. Он был изобретательнее своего брата; чаще являлся предводителем довольно опасного предприятия и иногда с помощью изобретательного ума своего умел увертываться от наказания, тогда как брат его Остап, отложивши всякое попечение, скидал с себя свитку и ложился на пол, вовсе не думая просить о помиловании».

Тобто Андрій був розумнішим за свого брата, часто виявляв винахідливість. У цій та інших характеристиках відчувається, що автор більше симпатизує Андрієві, ніж Остапу. Окрім того, можна сказати, що, змальовуючи Андрія, Гоголь вкладає в це зображення частку свого Я. Андрій так само винахідливий у своїй академії, як винахідливим був і Гоголь у Ніжинському ліцеї.

Нестор Кукольник, який навчався разом із Гоголем, згадує зокрема таке:

«Телесное наказание у нас в гимназии существовало. Нелегко было заслужить эту казнь, потому что Иван Семенович Орлай (директор гимназии), подписывая приговор, долго страдал сам, медлил, даже хворал, но одолевал свою врожденную доброту и предавал преступника ликторам. При этом случае я вспомнил забавное происшествие: Яновский (Гоголь тож), еще в низших классах, как-то провинился, так что попал в уголовную категорию. “Плохо, брат! — сказал кто-то из товарищей: — высекут!” — “Завтра!” — отвечал Гоголь. Но приговор утвержден, ликторы явились. Гоголь вскрикивает так пронзительно, что все мы испугались, — и сходит с ума. Подымается суматоха; Гоголя ведут в больницу; Иван Семенович два раза в день навещает его; его лечат; мы ходим к нему в больницу тайком и возвращаемся с грустью. Помешался, решительно помешался! Словом, до того искусно притворился, что мы все были убеждены в его помешательстве, и когда, после двух недель удачного лечения, его выпустили из больницы, мы долго еще поглядывали на него с сомнением и опасением».

Чи не нагадує така поведінка юного Гоголя поведінку Андрія, який вмів уникнути покарання? Звісно, не варто говорити, що Андрій — це і є сам Гоголь. Але в цьому героєві Гоголь відобразив певні свої риси і навіть факти своєї біографії. Письменник, очевидно, усвідомлював те, що він зрадив козацьку Україну й перейшов на службу до цивілізованого світу — світу імперії. Цей гріх Гоголь намагався й осмислити, й виправдати. Одною із спроб такого осмислення, а разом і виправдання могла бути історія Андрія в «Тарасові Бульбі».

Повернімося до характеристики Андрія.

«Он, — писав Гоголь, — также кипел жаждою подвига, но вместе с нею душа его была доступна и другим чувствам. Потребность любви вспыхнула в нем живо, когда он перешел за восемнадцать лет. Женщина чаще стала представляться горячим мечтам его; он, слушая философические диспуты, видел ее поминутно, свежую, черноокою, нежную. Пред ним беспрерывно мелькали ее сверкающие, упругие перси, нежная, прекрасная, вся

обнаженная рука; самое платье, облипавшее вокруг ее девственных и вместе мощных членов, дышало в мечтах его каким-то невыразимым сладострастием. Он тщательно скрывал от своих товарищей эти движения страстной юношеской души, потому что в тогдашний век было стыдно и бесчестно думать козаку о женщине и любви, не отведав битвы. Вообще в последние годы он реже являлся предводителем какой-нибудь ватаги, но чаще бродил один где-нибудь в уединенном закоулке Киева, потопленном в вишневых садах, среди низеньких домиков, заманчиво глядевших на улицу. Иногда он забирался и в улицу аристократов, в нынешнем старом Киеве, где жили малороссийские и польские дворяне и дома были выстроены с некоторою прихотливостию».

Отже, Гоголь представляє Андрія як романтичного героя. Вчитуючись у ці рядки, мимоволі ставиш собі питання: а чи не відобразив Гоголь тут власний романтичний досвід? І чи не самому Гоголеві в якийсь момент нецікавим стало традиційне українське життя й захотілося чогось витонченішого, культурнішого? Андрія вабило на «вулицю аристократів» у Києві — Гоголя ж манив аристократичний Петербург...

А тепер увага — ось як Гоголь описує воїнську доблесть цього героя:

«Андрій весь погрузился в очаровательную музыку пуль и мечей. Он не знал, что такое значит обдумывать, или рассчитывать, или измерять заранее свои и чужие силы. Бешеную негу и упоенье он видел в битве: что-то пиршественное зрелось ему в те минуты, когда разгонится у человека голова, в глазах все мелькает, несется, — летят головы, с громом падают на землю кони, а он несется, как пьяный, в свисте пуль в сабельном блеске, и наносит всем удары, и не слышит нанесенных. Не раз дивился отец также и Андрию, видя, как он, понуждаемый одним только запальчивым увлечением, устремлялся на то, на что бы никогда не отважился хладнокровный и разумный, и одним бешеным натиском своим производил такие чудеса, которым не могли не изумиться старые в боях». Натомість Остап на війні постає як «раціоналіст»: «Ни разу не растерявшись и не смутившись ни от какого случая, с хладнокровием, почти неестественным для двадцатидвухлетнего, он

в один миг мог вымерять всю опасность и все положение дела, тут же мог найти средство, как уклониться от нее, но уклониться с тем, чтобы потом верней преодолеть ее».

Такий герой далекий від романтики. Принаймні він не мав би викликати особливого захвату в тогочасних читачів, на відміну від романтичного Андрія.

Тепер — про зраду Андрія. Спочатку спробуймо з'ясувати її контекст. Отже, козаки обступили Дубно. Однак збройно оволодіти цим містом вони не можуть. Тому беруть його в облогу, намагаючись задушити голодом. Яюсь це не по-лицарському! Та й сама облога зображується Гоголем у плані радше негативному:

«Войско, отступив, облегло весь город и от нечего делать занялось опустошением окрестностей, выжигая окружные деревни, скирды неубранного хлеба и напуская табуны коней на нивы, еще не тронутые серпом, где, как нарочно, колебались тучные колосья, плод необыкновенного урожая, наградившего в ту пору щедро всех земледельцев. С ужасом видели с города, как истреблялись средства их существования. А между тем запорожцы, протянув вокруг всего города в два ряда свои телеги, расположились так же, как и на Сечи, куренями, курили свои люльки, менялись добытым оружием, играли в чехарду, в чет и нечет и посматривали с убийственным хладнокровием на город».

До Андрія приходять служниця-татарка від польської панночки, в яку він закохався, і просить допомогти його коханій та її сім'ї не померти з голоду. Не можна без співчуття читати слова, які панночка переказує через служницю-татарку:

«...скажи рыцарю: если он помнит меня, чтобы пришел ко мне; а не помнит — чтобы дал тебе кусок хлеба для старухи, моей матери, потому что я не хочу видеть, как при мне умрет мать. Пусть лучше я прежде, а она после меня. Проси и хватай его за колени и ноги. У него также есть старая мать, — чтоб ради ее дал хлеба!».

Андрій у цій ситуації чинить цілком гуманно: бере їжу й прямує до своєї коханої. Чи можна засуджувати його за такий вчинок? І чи це є зрадою? Зрештою, виявляється, Андрій повертає полякам те, що було силою забране в них. Він бере з воза батьківського полку мішок з

білим хлібом, який козаки знайшли, «ограбивши монастирську пекарню».

У другій редакції повісті є страшний епізод, коли жителі Дубна гинуть від голоду, влаштованого їм козаками. Наведемо його:

«Площадь казалась мертвою, но Андрию почудилось какое-то слабое стенание. Рассматривая, он заметил на другой стороне ее группу из двух-трех человек, лежавших почти без всякого движения на земле. Он вперил глаза внимательней, чтобы рассмотреть, заснувшие ли это были или умершие, и в это время наткнулся на что-то лежавшее у ног его. Это было мертвое тело женщины, по-видимому, жидовки. Казалось, она была еще молода, хотя в искаженных, изможденных чертах ее нельзя было того видеть. На голове ее был красный шелковый платок; жемчуги или бусы в два ряда украшали ее наушники; две-три длинные, все в завитках, кудри выпадали из-под них на ее высохшую шею с натянувшимися жилами. Возле нее лежал ребенок, судорожно схвативший рукою за тощую грудь ее и скрутивший ее своими пальцами от невольной злости, не нашед в ней молока; он уже не плакал и не кричал, и только по тихо опускавшемуся и подымавшемуся животу его можно было думать, что он еще не умер или, по крайней мере, еще только готовился испустить последнее дыханье. Они повертели в улицы и были остановлены вдруг каким-то беснующимся, который, увидев у Андрия драгоценную ношу, кинулся на него, как тигр, вцепился в него, крича: “Хлеба!”. Но сил не было у него, равных бешенству; Андрий оттолкнул его: он полетел на землю. Движимый состраданием, он швырнул ему один хлеб, на который тот бросился, подобно бешеной собаке, изгрыз, искусал его и тут же, на улице, в страшных судорогах испустил дух от долгой отвычки принимать пищу. Почти на каждом шагу поражали их страшные жертвы голода. Казалось, как будто, не вынося мучений в домах, многие нарочно выбежали на улицу: не ниспошлется ли в воздухе чего-нибудь, питающего силы. У ворот одного дома сидела старуха, и нельзя сказать, заснула ли она, умерла или просто позабылась: по крайней мере, она уже не слыхала и не видела ничего и, опустив голову на грудь, сидела недвижимо на одном и том же месте. С крыши другого дома висело вниз на веревочной петле вытянувшееся, иссохшее

тело. Бедняк не мог вынести до конца страданий голода и захотел лучше произвольным самоубийством ускорить конец свой».

Після прочитання цього уривку мимоволі відчуваєш жаль до цих нещасних людей. І водночас виникає неприязнь до козаків, які вважають неблагородним ділом штурмувати фортеці, зате радо йдуть на те, щоб морити голодом людей, у тому числі людей невійськових — жінок і дітей.

Цікавою є сцена відречення Андрія від вітчизни. Польська панночка говорить йому:

«Не обманывай, рыцарь, и себя и меня, — говорила она, качая тихо прекрасной головой своей, — знаю и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут отец, товарищи, отчизна, а мы — враги тебе».

Тобто панночка демонструє цілком свідому позицію. Людина не повинна зраджувати свою вітчизну і своїх співвітчизників (товаришів). Відповідно, любов до вітчизни має переважати над особистими інтересами, зокрема над любов'ю до чужинки.

Проте Андрій поводиться інакше.

«А что мне отец, товарищи и отчизна! — сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречная осоколь, стан свой. — Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого! — повторил он тем же голосом и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело, неслыханное и невозможное для другого. — Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя — ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И все, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!»

Така позиція цілком егоїстична. Андрій відкидає розуміння вітчизни як чогось, що дається людині при народженні, й довіку властивого їй: для нього вітчизна — те, що «милее всего». Чи не був це крик душі самого Гоголя, який вважав, що ніхто не має права

нав'язувати йому вітчизни і що він має право сам собі її обирати? Це він і зробив, зрікшись України і ставши на службу до російської імперської влади. І цей вибір йому виявився милішим.

Але сцена зради Андрія може бути потрактована й глибше. Тут маємо протиставлення національної свідомості та свідомості індивідуалістичної, фактично — антинаціональної. Першу репрезентує польська панночка. Чи не хотів Гоголь сказати цим, що в поляків є розвинене почуття національного? Другу свідомість репрезентує українець Андрій. Звісно, при бажанні позицію Андрія можна розглядати як виняток із правила. Але чи не є цей виняток натяком на те, що українцям у цілому якраз вираженої національної свідомості й бракує?..

І нарешті — сцена вбивства Андрія:

«— Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью! — сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье.

Бледен как полотно был Андрей; видно было, как тихо шевелились уста его и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчины, или матери, или братьев — это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил.

Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почувший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова».

Не можна сказати, що ця смерть подана як героїчна. Але вона виглядає як достойна. Андрій не просить пощади. Він спокійно сприймає смерть. І це підносить його в очах читачів.

Цю сцену можна проінтерпретувати й в автобіографічному плані. Гоголь усвідомлював, що зрадив Україну. І знаходив для цієї зради виправдання, говорив про нецивілізованість України, водночас остаточно не зрікаючись її. Звідси — залюбування й захоплення своєю вітчизною, її минулим. Письменника мучила ця зрада. І він бачив, що це його губить. Україна породила Гоголя, але вона його й убивала.

У повісті зустрічається чимало негативних характеристик поляків. Але ці характеристики звучать переважно з вуст їхніх ворогів — козаків та євреїв. Що ж до власне авторського ставлення до польського народу, то воно не завжди є негативним. Іноді чуємо в Гоголя нотки співчуття — як-от у вищенаведеній сцені, де поляки не здаються

ворогам навіть під загрозою голодної смерті. Позитивно зображена й анонімна польська панночка. Хоча мимохідь і говориться про її «ветреность», але поводитьься вона цілком достойно, навіть відмовляє Андрія зраджувати вітчизну. Так чи інак — читач переймається симпатією до неї.

Якщо виходити з цього, то однозначно антипольським твором «Тараса Бульбу» не назвеш. Хоча й пропольським назвати не можна. Багато що залежить від інтерпретацій.

Гоголівські жида

Особлива тема в повісті — це тема євреїв, яких Гоголь традиційно іменує жидами. На той час така назва була поширена на теренах України та Польщі і не мала негативної конотації.

Один з лідерів сіонізму Володимир Жаботинський вважав, що євреї в повісті «Тарас Бульба» зображені вкрай негативно. Загалом така думка має поширення.

Наскільки вона правдива?

Перше знайомство з євреями в повісті відбувається, коли козаки на чолі з Бульбою та його синами потрапляють на Запорізьку Січ. Тут, виявляється, є чимало євреїв. Правда, живуть вони на «несправжній» Січі, на передмісті, займаючись переважно торгівлею. Таким є Янкель, який стає одним із головних персонажів повісті.

І в першій, і в другій редакції твору є опис єврейського погрому, який вчинили козаки, почувши, нібито євреї утискають православних християн. На Запоріжжя приходять козаки з «Гетьманщини», й один із них починає розповідати різноманітні жахіття, які буцімто чинять євреї з православними християнами. Оскільки цей уривок уже цитувався, не будемо його повторювати.

Ця розповідь, попри всю її зовнішню серйозність, виглядає фантастично. Вона є переспівом оповідей про утиски козаків, які зустрічаються в «Історії русів» та драмі «Богдан Хмельницький» Рилєєва. Але в Гоголя цей мотив доведено до абсурду. Чого, наприклад, варте таке повідомлення: «покамест рассобачий жид не положит значка нечистою своею рукою» на паску, її не можна вживати? А це взагалі сприймається комічно: «уже из поповских риз жидовки шьют себе юбки».

Чи варто вірити таким словам? Ось як Гоголь характеризує прийшлих козаків, що оповідають наведені жахіття:

«Куча состояла из Козаков в оборванных свитках. Беспорядочный костюм (у них ничего не было, кроме рубашки и трубки) показывал, что они были слишком угнетены бедою или уже

чересчур гуляли и прогуляли всё, что ни было на теле» (подано за першою редакцією твору).

Автор не стверджує нічого певного — чи й справді козаки були пригнічені злиднями, чи просто все прогуляли; вибирати має читач. Але наведені незадовго перед тим оповіді про гулянки козаків мимоволі підштовхують до другого висновку.

Отож чи не є ці оповіді фантазіями п'яниць?

Правда, козаки їм охоче вірять. І відразу йдуть бити євреїв. У першій редакції про це розповідається так:

«“Как, чтобы жидовство над нами пановало! А ну, паны братья, перевешаем всю жидову! Чтобы и духу ее не было!” — произнес кто-то из толпы. Эти слова пролетели молнией, и толпа ринулась на предместье, с сильным желанием перерезать всех жидов.

Бедные сыны Израиля, растерявши всё присутствие своего и без того мелкого духа, прятались в пустых горелочных бочках, в печках и даже заползвали под юбки своих жидовок. Но неумолимые, беспощадные мстители везде их находили.

— Ясневельможные паны! — кричал один высокий и тощий жид, высунувши из кучи своих товарищей жалкую свою рожу, исковерканную страхом. — Ясневельможные паны! Мы такое объявим вам, чего еще никогда не слышали, такое важное, что не можно сказать, какое важное.

— Ну, пусть скажут! — сказал Бульба, который всегда любил выслушать обвиняемого.

— Ясные паны! — произнес жид. — Таких панов еще никогда не видывано, ей богу, никогда! Таких добрых, хороших и храбрых не было еще на свете... — голос его умирал и дрожал от страха. — Как можно, чтобы мы думали про запорожцев что-нибудь нехорошее. Те совсем не наши, что арендаторствуют на Украине! Ей богу, не наши! То совсем не жидаы: то чорт знает что. То такое, что только поплевать на него, да и бросить. Вот и они скажут то же. Не правда ли, Шлема, или ты, Шмуль?

— Ей богу, правда! — отвечали из толпы Шлема и Шмуль в изодранных яломках, оба белые, как глина.

— Мы никогда еще, — продолжал высокий жид, — не соглашались с неприятелями. А католиков мы и знать не хотим:

пусть им чорт приснится! Мы с запорожцами — как братья родные...

— Как? Чтоб запорожцы были с вами братья? — произнес один из толпы. — Не дождетесь, проклятые жидаы! В Днепр их, панове, всех потопить поганцев!

Эти слова были сигналом; жидов расхватили по рукам и начали швырять в волны. Жалкий крик раздался со всех сторон; но суровые запорожцы только смеялись, видя, как жидовские ноги в башмаках и чулках болтались на воздухе».

У другій редакції опис цього погрому мало чим відрізняється. Коли проаналізувати цю сцену, вигляд вона має абсурдний. Адже перед цим говорилося, що передмістя Січі, де живуть зокрема і євреї, годує «справжніх» січовиків. Ці євреї нічого поганого запорожцям не зробили. Радше навпаки; вони навіть відхрещуються від своїх одноплемінників, які десь «на Гетьманщині» нібито чинять утиски християнам. Та саме цим, «січовим» євреям найбільше дістається від козаків. Де тут логіка?

Але, незважаючи на погроми, на негативне, навіть презирливе ставлення козаків до євреїв, останні не покидають їх. Вони ладні служити козакам, знаходячи тут, зрозуміло, для себе вигоду. Це показано на прикладі Янкеля, який, врятований Тарасом Бульбою, супроводжує козацьке військо, займаючись торгівлею. Янкель готовий допомагати своєму благодійникові. Доносить йому потрібну інформацію. Саме Янкель перший розповів Тарасові, що його син Андрій перейшов на бік поляків, — правда, за цю новину ледь не дістав прочухана.

Янкель користолюбний, але вміє у цьому вчасно зупинитися. У другій редакції повісті читаємо про нього таке:

«Он уже очутился тут арендатором и корчмарем; прибрал понемногу всех окружных панов и шляхтичей в свои руки, высосал понемногу почти все деньги и сильно означил свое жидовское присутствие в той стране. На расстоянии трех миль во все стороны не оставалось ни одной избы в порядке: все валилось и дряхло, все пораспивалось, и осталась бедность да лохмотья; как после пожара или чумы, выветрился весь край. И если бы десять лет еще пожил там Янкель, то он, вероятно, выветрил бы и все воеводство.

Тарас вошел в светлицу. Жид молился, накрывшись своим довольно запачканным саваном, и оборотился, чтобы в последний раз плюнуть, по обычаю своей веры, как вдруг глаза его встретили стоявшего назади Бульбу. Так и бросились жиду прежде всего в глаза две тысячи червонных, которые были обещаны за его голову; но он постыдился своей корысти и силился подавить в себе вечную мысль о золоте, которая, как червь, обвивает душу жида».

Виявляється, в Янкеля є своє поняття честі. Він, незважаючи на зиск, не зраджує Бульбу. Допмагає останньому добратися до Варшави, влаштовує йому зустріч із сином у тюрмі. Правда, ця зустріч зривається з вини самого ж Бульби.

Відносини між Бульбою та Янкелем можна розглядати як образно-художнє трактування непростих стосунків між козаками-українцями та євреями. І хтозна, на чиєму боці реально був Гоголь: чи симпатизував він відважним та емоційним, але часто безладним і нерозумним степовим лицарям, чи раціональним (хай і «дрібнодушним») євреям, спроможним розв'язати чимало практичних питань?

Окремі фрагменти повісті дають підстави стверджувати, що, попри деякі негативні характеристики єврейства, Гоголь йому симпатизував. Уже наводилася цитата, де йшлося про голодомор у Дубні. Особливо вражаючим вийшов опис мертвої матері, до грудей якої тулиться немовля; при цьому автор припускає про єврейське походження цієї жінки. Ще в одному місці, де йдеться про пораненого й хворого Тараса Бульбу, розповідається, що його товариш

«скакал без отдыху дни и ночи и привез его, бесчувственного, в самую Запорожскую Сечь. Там принялся он лечить его неутомимо травами смачиваньями; нашел какую-то знающую жидовку, которая месяц поила его разными снадобьями, и наконец Тарасу стало лучше» (подано за другою редакцією повісті).

Як бачимо, Бульбу лікує єврейка-знахарка. Не будемо дискутувати, наскільки реалістичною є ця картина; однак те, що козака в гоголівському тексті лікує єврейка (що загалом є ситуацією нетиповою), багато про що свідчить.

Певно, немає серйозних підстав говорити про антисемітизм повісті «Тарас Бульба», як, зрештою, і про її антипольськість. Так, у творі можна відшукати чимало антиєврейських характеристик. Але

характеристики ці часто йдуть від козаків, які вважають євреїв людьми другого сорту, тими, що розіп'яли Ісуса, тощо.

Але це лише один бік медалі. Є й другий. Це й зображення ділових якостей євреїв, їхнього вміння «робити гроші» навіть за максимально несприятливих обставин; це й показ певної чесності або й честі євреїв; це й вияви авторського співчуття до представників цього народу.

Ігри Гоголя. Висновки

Життя — це гра. А художня література — гра й поготів. Маємо тут справу з грою уяви. І часто в цій грі мимоволі на поверхню виходить сокровенне. Навіть те, що сам письменник волів би сховати. «Опасно шутить писателю со словом», — говорив Гоголь. Отже, усвідомлював цю «опасность».

Гоголь у повісті «Тарас Бульба» — двоїстий. Хоча й в інших його творах цієї двоїстості вистачає.

Чимало дослідників люблять поговорити про «двоєдушя класика». Тим паче, що його засвідчив сам письменник у листі, написаному в грудні 1844 року до Олександри Смирнової. Там Гоголь пише, що не знає, яка в нього душа — «хохлацька» чи російська. Намагається не протиставляти ці дві душі, а говорить про їхнє взаємодоповнення. На його думку, вони обидві щедро обдаровані від Бога і кожна з них окремо має в собі те, чого не має друга.

Наскільки Гоголь був тут щирим? Чи не грався він зі своєю адресаткою? Письменник не міг заперечувати свого «двоєдушя» — занадто впадало воно у вічі. Про це говорила йому й Смирнова. Гоголь, за всього свого бажання стати росіянином, розумів, що лишається «хохлом». Але намагався довести, що такий стан є нормальним, оскільки «хохол» може органічно доповнювати росіянина.

Чимало дослідників, навпаки, намагалися протиставити українське й російське в Гоголеві. З цього розполовинення, на їхню думку, походять усі неоднозначності й дивацтва письменника.

Чи можна пояснювати «Тараса Бульбу», виходячи з концепту двоєдушя? В принципі, можна. Особливо в тій інтерпретації, яку запропонував сам Гоголь у згаданому листі до Смирнової. У повісті йдеться про Україну. Але ця Україна — частина Русі-Росії. У контексті цієї єдності при бажанні можна говорити про взаємодоповнюваність двох душ — української та російської. Хоча не обов'язково. Тим паче, що про Росію, власне Великоросію, в повісті взагалі не йдеться.

На нашу думку, у «Тарасові Бульбі», як, зрештою, і в інших творах Гоголя, маємо вираз глибокого внутрішнього конфлікту письменника. Цей конфлікт мав соціальну природу — двоїстість становища

малоросійського дворянства, до якого належав Гоголь. Його представники вагалися між лояльністю до верховної влади Російської імперії та українським автономізмом. З огляду на психічні особливості письменника в нього ці вагання набули специфічного характеру, що й знайшло відображення в його творчості.

Зовні ця двоїстість ніби мала на меті поєднати російську імперську лояльність з українським традиціоналізмом. На позір Гоголь поставав як вірний слуга імперії. І в цьому служінні, здавалося б, ладен був іти далеко — руйнувати своє малоросійство. Але насправді це служіння письменник внутрішньо не сприймав, тікав від нього. Звідси — опозиційність Гоголя, яка виявлялася у прихованому висміюванні імперії.

Гоголь тікав і від України. Вона була для нього провінцією, «нецікавою землею», де нічого великого не відбувається. Велике тут жило хіба що в уяві, у споминах про минуле. Гоголь ладен був висміювати, руйнувати свій український провінціоналізм, що він часто й успішно робив. І водночас цей провінціоналізм жив у ньому. Це було його, рідне. Сміючись із нього, він ладен був його глорифікувати. Отака гримуча суміш!

Утікаючи від України, письменник прагнув стати імперцем, служити імперській владі. У цьому він, очевидно, вбачав сенс служіння «великому отечеству», до складу якого входила й провінційна Україна. Зайти в цьому Гоголь міг дуже далеко — стати агентом III Відділення й шпигувати за нелояльними імперській владі людьми. Проте внутрішньо він цього служіння, знов-таки, не сприймав. Розумів (чи лише відчував?), що воно — «від чорта». І, відповідно, у своїх текстах приховано руйнував імперські ідеї.

Оці самі вагання вели до «жартів» письменника зі словом. Він провадив тонку гру з читачем: подавав ідеї і тут-таки створював контексти, що ці ідеї руйнували. Ця подвійність і гра дорого коштували йому, зокрема відбивалися на психічному здоров'ї, робили Гоголя неврівноваженим чи навіть «божевільним». Але ця гра мала й має свій чар. І в цій грі письменник зумів у мистецький спосіб відобразити різні відтінки непостійної «хохлацької» душі — та й загалом душі людської. Чи не звідси популярність і живучість творчості Гоголя?

Література

Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. — М., 1995.

Белый А. Мастерство Гоголя. — М.—Л., 1934.

Боплан Г. Л. де. Опис України. — К., 1990.

Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. — К., 2013.

Вересаев В. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков, 1990.

Гарин И. И. Загадочный Гоголь. — М., 2005.

Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 томах. — М., 2010.

Гоголь М. Повісті Гоголя. Найкращі українські переклади: у 2-х томах. — К., 2009.

Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.

Зварич О. В українському перекладі Тарас Бульба не згорів на лясському вогні. Але може підпалитися на російському // Україна молода. — 2005. — 27 вересня (№ 178).

Історія русів / Український переклад І. Драча. — К., 1991.

Котляревський І. Твори. — К., 1980.

Мережковский Д. С. Гоголь и чёрт. — М., 1906.

Тазбир Я. «Тарас Бульба» — наконец по-польски // Новая Польша. — 2002. — № 5.

Українська драматургія першої половини ХІХ ст. Маловідомі п'єси. — К., 1958.

Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. — К., 2009. — Випуск 76: Гоголь & Гоголь.

Günther H. Das Grotteske bei N.V. Gogol: Formen und Funktionen. — München, 1968.